

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ҮІ ДЭВТЭР
СЭЛЭНГЭ АЙМАГ

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
А.МӨНГӨНЦООЖ
М.НЯМБАТ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2011,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2011 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувиан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-93-7

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухааны яам

Соёлын өвийн төв

Сэлэнгэ аймгийн
ЗДТГазар

Сэлэнгэ аймгийн
нэгдсэн музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	18
Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	31
Алтанбулаг сум	32
Баруунбүрэн сум	35
Баянгол сум	40
Ерөө сум	45
Жавхлант сум	48
Зүүнбүрэн сум	50
Мандал сум	53
Орхон сум	59
Орхонтуул сум	63
Сайхан сум	68
Сант сум	70
Түшиг сум	74
Хушаат сум	81
Хүдэр сум	85
Цагааннуур сум	89
Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	94
Товчилсон үгийн тайлал	96
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	96

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай Дундговь аймгийн нутагт ажиллаж 1800 орчим дурсгалт газрын дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цугларсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Сэлэнгэ аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан зургаа дахь цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 119 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science, Mongolia have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015 and it is being implemented. In the framework of this project, we have registered and digital documented immovable properties at 1800 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogovi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Övörkhongai, Dundgovi, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan province and gathered the information into the state fund for registration and information of cultural heritage.

Aiming to raising awareness on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the photo catalogues including the information and data of fund for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. This time we are introducing to you the sixth publishment of photo catalogue including the historical and cultural immovable properties of Selenge province. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 119 immovable properties located in Selenge province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Selenge province is attached in the back.

The photo catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох

зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх дурсгал /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антроплогийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж

үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,

- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын

дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people's lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People's Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly

it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia", has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Chojjin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscripted monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat- Ölziit soum of Öwörkhangaï province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of

- deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Bayanzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhangai province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
 - By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
 - By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhangai, Bulgan province
 - By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshööt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar).

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people’s worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the “Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property” was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the “Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property” was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of “Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property”. Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People’s Revolution etc. Also local administrations have built fences, put

introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

СЭЛЭНГЭ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Сэлэнгэ аймгийн товч танилцуулга. Сэлэнгэ аймаг нь Монгол орны умард хэсэгт, зүүн, зүүн урд, урд талаараа Төв аймагтай, баруун урд талаараа Орхон, баруун талаараа Булган аймагтай, хойд талаараа ОХУ-ын АБНБУ-тай тус тус хиллэн 43.0 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Сүхбаатар хот, Улаанбаатар хотоос 311 км зайтай.

Сэлэнгэ аймгийн газар нутаг нь Ардын хувсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан аймагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймагт тус харьяалагдаж байжээ. 1931 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 5 дугаар тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийг “Тариалангийн аймаг” нэртэйгээр байгуулжээ. 1938 онд Булган аймгийг шинээр байгуулахад тус аймгийн баруун хэсгийн сумдын нутгаас шилжүүлсэн байна. Сэлэнгэ аймгийг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1956 оны 102 дугаар зарлигаар татан буулгаж сумдыг нь Төв, Булган аймагт хуваан харьяалуулжээ. Үүнээс 3 жилийн дараа АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1959 оны 222 дугаар зарлиг гарч тус аймгийг дахин байгуулахаар болсон байна.

Өнөөдөр Сэлэнгэ аймаг нь Алтанбулаг, Баруунбүрэн, Баянгол, Ерөө, Жавхлант, Зүүнбүрэн, Мандал, Орхон, Орхонтуул, Сайхан, Сант, Сүхбаатар, Түшиг, Хушаат, Хүдэр, Цагааннуур, Шаамар гэсэн засаг захиргааны 17 сум 49 багтай. Тус аймагт халх ястнууд зонхилсон 47.1 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Сэлэнгэ аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -21° - -23°C, зуны дундаж температур +14° - +18°C, жилд дунджаар 250-450 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг тайгын цэвдэгт, намгийн цэвдэгт, хар шороо, хар хүрэн, нимгэн хар шороо, татмын, хээрийн хүрэн хөрс зонхилсон уулархаг газрын гадарга эзлэнэ. Аймгийн нутаг дээгүүр Сэлэнгэ, Орхон, Туул, Хараа, Ерөө, Цөх, Зэлтэр, Хүдэр, Минж, Шарын гол зэрэг Монгол орны томоохон гол мөрөн урсдаг. Нутгийн баруун хэсэгт Бүтээл, Бүрэнгийн нуруу, зүүн өмнөд хэсэгт Хан Хэнтийн нурууны салбар уулс бий. Сэлэнгэ аймгийн нутагт томоохон нуур цөөрөм байхгүй ч Цагаан Ишгэнт, Дардай, Гүн, Гялаан гэх мэт талбай багатай цөөнгүй нуур бий.

Тус аймгийг 1932, 1976 онуудад Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонгоор, 2009 онд Сүхбаатарын одонгоор тус тус шагнаж байжээ.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм.

Сэлэнгэ аймаг нь хойд талаараа одоогийн ОХУ-ын АБНБУ-тай хил залган оршдог учир Монголын бусад аймгуудаас нилээд эрт түүхийн дурсгалыг шинжлэх ухааны үүднээс судласан байдаг.

1912 онд одоогийн Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулаг сумын нутаг Хиагт голын баруун эрэгт геологич Н.П.Михно дээд палеолитын үед холбогдох цөөн олдвор цуглуулж байсан ба түүнээс хойш 1923, 1925 онуудад дахин хайгуул болон малтлага судалгаа хийж дээд палеолитын үеийн арвин баялаг хэрэглэгдэхүүнийг илрүүлжээ. 1926 онд мөн тэр орчмоос В.И.Лисовский хуучин чулуун зэвсгийн дээд үед холбогдох олон тооны эдлэлүүдийг түүвэрлэн олсны дотор говийн төрхийн үлдэцнүүд, хянгар, хусуур, ялтас, хутган ялтас зэрэг олон арван сонирхолтой олдвор байжээ. Эдгээр олдворууд эдүгээ Хиагтын музейд хадгалагдаж байна.

1927 онд Буриад эрдэмтэн Б.Бямбаев Сэлэнгийн саваар хайгуул хийж цөөнгүй дурсгалын илрүүлэн олж судалжээ.

1930-аад оны үед Д.Букинич Алтанбулагийн орчмоос түүсэн хэрэглэгдэхүүн дотор шинэ чулуун зэвсгийн үеийн аргаар хийсэн том хэмжээний чулуун зэвсгүүд олон байжээ.

1960-аад оны үед археологич Д.Пэрлээ Орхон сумын Цантын эртний хотын орчимд судалгаа хийж 1961 онд “Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон” номондоо оруулсан байдаг. Цантын хотын туурийг 1994, 1996 онуудад Монгол-Солонгосын хамтарсан “Дорнод Монгол” төслийн хээрийн шинжилгээний анги давтан судалжээ.

1960-1970-аад оны үед Зөвлөлтийн эрдэмтэн Н.М.Шепетильников, Монголын эрдэмтэн Д.Пэрлээ, Д.Даажав, Д.Майдар нар Баруунбүрэн сумын нутаг, Бүрэнхан уулын өвөрт орших Амарбаясгалант хийдийг түүх, уран барилгын талаас нь, хийдийн голд байх гэрэлт хөшөөний бичээсийг бичээс судлалын үүднээс судлаж тус тусын бүтээлдээ оруулжээ. Энэ судалгааны ажил өнөөдөр ч залгамж халаатай үргэлжилж байна.

1964 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ЭША, археологич Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж, Болгарын эрдэмтэн С.Михайлов нарын бүрэлдэхүүнтэй “Сэлэнгийн шинжилгээний анги” Орхон Зэлтэр, Ерөө, Хүдэр голын сав дагуу хайгуул хийж түүхийн олон үед холбогдох булш, хиргисүүр, хадны зосон зураг, хүн чулуун хөшөө, буган чулуун хөшөө зэрэг олон дурсгалыг илрүүлэн олж бүртгэсэн байна.

1966 онд археологич Ц.Доржсүрэн өнөөгийн Сэлэнгэ аймгийн Мандал сум, Төв аймгийн Борнуур сумдын зааг, Бороогийн голын зүүн эрэгт орших шороон овгор далан бүхий эртний сууринг судалж Хүннүгийн үеийнх болохыг нь тогтоожээ. Энэхүү дурсгалыг 1987, 1990 онд Д.Цэвээндорж нар, 2005-2007 онд Монгол-Швейцарын хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний анги давтан судалсан байна.

Монголын нэрт газарзүйч, эрдэмтэн О.Намнандорж 1960-1980-аад оны дунд үе хүртэл Монголын хөдөө нутгуудаар хээрийн шинжилгээний ажлаар явахдаа зам зуурт тааралдаж байсан түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж, товч тодорхойлолт бичиж байжээ. Түүний бүтээлүүд дунд Сэлэнгэ аймгийн нутагт орших цөөнгүй дурсгал тэмдэглэгдсэн байдаг юм. О.Намнансүрэн хээр хөдөө орших түүхийн дурсгалуудыг бүртгэж тэмдэглэхээс гадна тэдгээрийг хэрхэн хамгаалах, сэргээн засварлах талаарх асуудлыг хөндсөн цөөнгүй өгүүлэл, нийтлэл бичиж хэвлүүлсэн юм.

1976 онд А.Очир, С.Харжубай нарын бүрэлдэхүүнтэй “МЗТСХЭ-ийн бичээс судлалын анги” Сэлэнгэ аймгийн нутагт хайгуул судалгаа хийж өнөөгийн Мандал сумын нутаг Бороо голын зүүн хөвөөнд байсан хятад бичээстэй хөшөөг илрүүлэн олж, судалжээ.

1979 онд Монголын эрдэмтэн Д.Дорж, Зөвлөлтийн эрдэмтэн академич А.П.Окладников нарын бүрэлдэхүүнтэй МЗТСХЭ-ийн Чулуун зэвсгийн үе судлах анги Сэлэнгэ аймгийн нутагт хайгуулын ажил гүйцэтгэж олон арван чулуун зэвсгийн дурсгалт газрыг илрүүлэн олж тэмдэглэжээ.

1980 онд доктор Д.Цэвээндорж, Зөвлөлтийн эрдэмтэн академич А.П.Окладников, Ю.С.Худяков нарын бүрэлдэхүүнтэй Хархорины шинжилгээний анги Баруунбүрэн сумын нутагт орших Шувуутайн хадны зургийн дурсгалыг илрүүлэн олж судалжээ.

1981 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн В.В.Волков “Монголын буган чулуу” хэмээх бүтээлдээ Орхон сумын Нартын өвөр, Орхонтуул сумын Өгөөмөрийн ар, Хүдэр сумын Хадан хошууны овооны / бүтээлд Хүдэрийн гол хэмээн бичсэн Б.Д/ буган чулуун хөшөөдийг товч тодорхойлолт, гар зургийн хамт оруулсан байна.

1990 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн археологич Д.Баяр, Х.Лхагвасүрэн нар Сэлэнгэ аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр илрүүлэн бүртгэжээ. Дээрх шинжилгээний ажлын хүрээнд илрүүлж бүртгэсэн Орхон сумын Нартын ар, Орхонтуул сумын Шар усны голын хүн чулуудыг доктор Д.Баяр 1997 онд хэвлүүлсэн “Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн хүн чулуу” бүтээлдээ гар зураг товч тайлбарын хамт оруулсан байдаг. Харин түүний алга болсон хэмээн тэмдэглэсэн Шар усны голын хүн чулуун хөшөөг 2010 онд Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачид тус суманд ажиллах үеэрээ нутгийн иргэдээс сурвалжлан мөшгисөөр эдүгээ Сэлэнгэ аймгийн нэгдсэн музейн үүдэнд нүүрээр нь баруун тийш харуулан суулгасан хүн чулуун хөшөө мөн болохыг аман мэдээ, тодорхойлолт, урьд өмнө үйлдсэн гар зураг зэрэгтэй харьцуулан үзэж тогтоосон билээ.

1994 онд Монгол-Солонгоын хамтарсан “Дорнод Монгол” төслийн хээрийн шинжилгээний анги Орхон сумын нутагт археологийн хайгуул судалгаа хийсэн байна.

1996 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ЭША, археологич Д.Эрдэнэбаатар, Б.Цогтбаатар нар Сэлэнгэ аймгийн Түшиг сумын нутаг Тавтын талын орчимд археологийн урьдчилсан хайгуул хийж нийт 25 орчим булш, хиргисүүрийг бүртгэсэн байна.

1997 онд Солонгос-Монголын хамтарсан “Мон-Сол” судлаачид Алтанбулаг сумын Улаан бургас хэмээх газраас неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн суурин, дархны газрыг илрүүлэн олж судалжээ. Мөн Цагааннуур сумын нутгаас зосон зургийн дурсгалыг шинээр илрүүлсэн байна.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Сэлэнгэ аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨУНБМС-д хадгалагдаж байна.

2000 онд Монгол-Орос-Америкийн хамтарсан “Монголын чулуун зэвсгийн үе” төслийн хээрийн шинжилгээний анги тус аймгийн нутагт хайгуул судалгааны ажил гүйцэтгэжээ. Мөн онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн Археологийн судалгааны төвийн шинжилгээний анги Мандал сумын дэргэдэх Мандал толгойн агуйгаас сөөлжир чагтан тэмдэг бүхий зосон зургийн дурсгалыг илрүүлэн олж 2004 онд нийтлүүлжээ.

2005 онд МУИС-ийн НШУС-ийн багш З.Батсайханы удирдсан оюутны дадлага шинжилгээний анги Ерөө сумын Карниковын ам, Баруунбүрэн сумын Бургалтайн голын хөндийд археологийн хайгуул хийж нийт 70 гаруй булш илрүүлэн олжээ. Тэд эдгээр дурсгалт газруудаас цөөнгүй булшийг малтан судалж түүх, соёлын олон арван сонирхолтой олдворыг олсон байна.

2006 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ЭША С.Өлзийбаярын удирдсан МУИС-ийн НШУС-ийн оюутны хээрийн шинжилгээ, судалгааны анги Сант /хуучнаар Цагаантолгойн САА/ сумын Өгөөмөр хайрханы орчимд археологийн судалгаа хийж түүхийн олон үед холбогдох 112 булшийг илрүүлэн олж бүртгэжээ. Мөн тэд хүннүгийн үед холбогдох 4 булшийг малтан судалж гоёл чимэглэл, зэр зэвсэг, ахуйн сав суулганы холбогдолтой цөөнгүй олдворыг олсон байна.

2007 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Сэлэнгэ аймгийн нэгдсэн музей, МХГ, Хүдэр сумын ЗДТГ-тай хамтран тус сумын Төмөртэйн голын савд археологийн бэсрэг хайгуулын ажлыг хийж гүйцэтгэжээ. Уг ажлын хүрээнд голын зүүн эрэгт орших хавтгай чулуудаар өрж доторлосон 3 зуух, Цагдаа толгойн орчимд мөн адил 2 зуухыг илрүүлэн олж шохой шатаах зуух байсныг тогтоож бүртгэн баримтжуулжээ.

2008 онд Сэлэнгэ аймгийн нэгдсэн музей, МХГ-тай хамтран өөрийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан үүсгэсэн байна. Судалгааны баг энэ ажлын хүрээнд 16 сумын нутагт орших 800 гаруй ширхэг дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэж, гэрэл зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулжээ.

Дээр тоймлон дурдсан судалгаа, шинжилгээний ажлын үр дүнд өнөөгийн Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээллийн сан бүрдэж байна. Цаашид энэ ажил өргөжин тэлж тус аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын сан хөмрөгийг улам бүр баяжуулж, хүн төрөлхтний түүхэнд эзлэх байр суурийг өргөх нь дамжиггүй юм.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт.
Сэлэнгэ аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын дотор Мандал сумын нутагт орших /өнөөгийн Төв аймгийн Алтанбулаг, Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумдын зааг нутаг/ Ноён уулын хүннүгийн оршуулгын газар, Баруунбүрэн сумын нутагт орших Амарбаясгалант хийд гэсэн хоёр дурсгал орсон байдаг. Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын Орон нутгийн хамгаалалтын жагсаалтад:

- Баруун бүрэн сумын нутагт орших Амарбаясгалант хийдийн дэргэд 1728 онд босгосон хөшөө
- Баруунбүрэн суманд орших чулуун хонь
- Ерөө сумын Хүдэр хар хэмээх газар орших буган чулуу
- Хуучин Дарханаас урагш Хүйтэн ууланд орших хадны сүг дүрсүүд
- Зэлтэр сумын Хальдагийн цагаан хэмээх газар орших хүрлийн үеийн зураг
- Алтанбулаг хотын Төгсөгбулаг хэмээх газарт орших Хиагтыг чөлөөлсний дурсгалд зориулсан хөшөө
- Сүхбаатар хот дахь Д.Сүхбаатарын хөшөө
- Сайханы нуруунд орших “Партизаны уриа” хөшөө
- Сүхбаатарын талбайд орших Д.Сүхбаатарын хөшөө
- Алтанбулаг хот дахь Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалд зориулсан хөшөө гэсэн 10

дурсгалыг оруулан баталсан байдаг.

Сэлэнгэ аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1980 оны 6 дугаар сарын 25-ны өдрийн 40 дүгээр тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалтад сумдын нутагт орших эртний булш, хөшөө чулуу, сүм хийдийн туурь, түүхэн барилга байшин зэрэг дурсгалуудыг хамруулж хамгаалалтад авчээ. Уг жагсаалтад:

- Сүхбаатар хотын 10 жилийн дунд сургуулийн үүдэнд босгосон Г.Бумцэндийн дурсгалын хөшөө, Партизаны талбай дахь Д.Сүхбаатарын хөшөө, Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын дурсгалын хөшөө
- Дулаанхаан хорооны төвд орших Лениний дурсгалын хөшөө, Г.Бумцэндийн дурсгалд зориулан босгосон дурсгалын самбар
- Баянгол сумын төвд орших Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын хөшөө
- Алтанбулаг сумын төвд орших Лениний бамбарт хөшөө, Дөрвөлжин сүмийн турь, Хүдэн голын хэрэм, Гүн Цэрэнпилийн хөшөө, Д.Сүхбаатарын хөшөө, Зөвлөлтийн дайчдад зориулсан дурсгалын хөшөө, Партизануудад зориулан босгосон сэлэмт хөшөө, Хиагтыг чөлөөлсний дурсгалд зориулсан сэлэмт хөшөө, Партизан цэргийн “Анхны уриа” дурсгалын хөшөө, Ардын засгийн газрын анх байрлаж байсан байшин, Ширээ сүмийн турь
- Зүүнбүрэн суманд төв дэх Дэмбэрэлийн хөшөө
- Баруунбүрэн сумын нутагт орших Амарбаясгалант хийд болон үүдэн дэх Зарлигийн бичигт хөшөө, чулуун хонь
- Хүдэр сумын нутагт орших бугын чулуу, тарианы бул чулуу, Хүйтэн голын хадны зосон

бичиг гэсэн цөөнгүй дурсгалыг оруулжээ. Сэлэнгэ аймгийн нутаг нь 1921 оны Ардын хувьсгалын өлгий нутаг учир энэ түүхэн үйл хэрэгтэй холбоотой олон дурсгалын хөшөө, самбар байдаг. Эдгээр дурсгалын хөшөө, самбараас энэхүү жагсаалтад ихээр орсон нь бусад аймгийн ижил төрлийн тогтоол шийдвэрээс ялгарах нэг онцлог нь юм.

Хэдийгээр Сэлэнгэ аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны дээрх тогтоолд орсон дурсгалуудын оршин буй газрын нэр, харьяалах сум, бригадын нэр зэргийг буруу зөрүү бичсэн цөөнгүй алдаа мадаг байдаг хэдий ч анх удаа өөрийн нутаг дээрх дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр болсныг дурдууштай.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Баруунбүрэн сумын Бүрэнхан уулын өвөрт орших Амарбаясгалант хийд
- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын намын төв хороо, Түр Засгийн газрын байрлаж

байсан байшин ... гэсэн 2 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын хувьсгалын түүхийн дурсгалт цогцолбор
- Баруунбүрэн сумын Алтангууны дөрөлжийн даваанд орших чулуун хонь
- Ерөө сумын нутагт Хүдрийн голын Хүдэр харуулын дэргэд орших буган чулуун хөшөө ... гэсэн 3 дурсгалыг тус тус оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагтай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Сэлэнгэ аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Баруунбүрэн сумын Бүрэнхан уулын өвөрт орших Амарбаясгалант хийд ... гэсэн 1 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын намын төв хороо, Түр Засгийн газрын байшин
- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын хувьсгалын түүхийн дурсгалт цогцолбор
- Ерөө сумын нутагт Хүдрийн голын Хүдэр харуулын дэргэд орших буган чулуун хөшөө
- Түшиг сумын Тавтын тал гэдэг газар орших олон үеийн булш ... гэсэн 4 дурсгалт газрыг тус тус оруулжээ.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас дээрх жагсаалтуудад цөөхөн дурсгал хамрагдаж байсан нь нэг талаас судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажил бага явагдаж байсан, нөгөө талаас нэгэнт илэрч олдсон дурсгалуудыг олон талаас нь нарийвчлан судалж үнэ цэнэ, ач холбогдлыг нь гаргаж тавих, олон нийтэд сурталчилан таниулах ажил бага байсантай холбоотой ажээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын намын Төв хороо, Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин
- Баруунбүрэн сумын Бүрэнхан уулын өвөрт орших Амарбаясгалант хийд

аймгийн хамгаалалтад:

- Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшингууд
- Ерөө сумын нутагт Хүдэрийн голын Хүдэр харуул гэдэг газарт орших буган чулуун хөшөө
- Ерөө сумын Алтан овооны дэргэдэх буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
- Ерөө сумын Төмөртэйн ашигт малтмал олборлож байсан эртний зуухууд
- Түшиг сумын Тавтын тал гэдэг газар орших олон үеийн булшнууд ... гэсэн 5 дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ.

Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгаа гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын

туслалцаа дэмжлэгтэйгээр тогтмолжиж байгаатай холбоотойгоор Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, судалж шинжих ажил өргөжин тэлсээр байна. Энэ ажлын үр дүнд тус аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг орших дурсгалуудаас Баруунбүрэн сумын нутагт орших Амарбаясгалант хийд, Алтанбулаг сум дахь хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшинг хамгаалах, сэргээн засварлах талаар төрөөс шат дараатай олон ажлыг хийсэн байна.

Амарбаясгалант хийдийг 1941 онд улсын хамгаалалтад авч 1944 оноос эхлэн сэргээн засварлаж эхэлсэн байна. 1960-аад оны үеэс түүх, уран барилгын талаас нь судлаж, зураг төсөл боловсруулах зэрэг ажлыг хийжээ.

1970 онд БНМАУ-ын Засгийн газар Амарбаясгалант хийдийг сэргээн засварлахад дэмжлэг туслалцаа үзүүлэхийг НҮБ-ийн Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны байгууллага /ЮНЕСКО/-д хандсанаар 1971-1979 оны хооронд 6 удаа мэргэжлийн экспертүүд манай улсад хүрэлцэн ирж судалгаа, төлөвлөлтийн чиглэлээр ажиллажээ. Энэ ажлын үр дүнд 1977 оноос ЮНЕСКО Амарбаясгалант хийдийг сэргээн засварлах МОН/75/001 төслийг хэрэгжүүлж эхлэн 1989 онд дуусгасан байна. Энэ ажилд ЮНЕСКО-гийн мэргэжилтнүүдээс гадна Япон, Вьетнам улсын мэргэшсэн сэргээн засварлагч мэргэжилтнүүд хүрэлцэн ирж ажилласан байна.

1992 онд Гурдаваа Ренбүчи Амарбаясгалант хийдтэй танилцах үеэрээ хийдийг сэргээн засварлах үйлсэд хөрөнгө мөнгөний туслалцаа дэмжлэг үзүүлэхээр тохирч бурхан шүтээнийг хувиасаа гүйцээж өгөхөөр болжээ. Түүний тусламжаар Цогчин дуганыг чимэглэх будгийг гүйцээсэн байна.

Амарбаясгалант хийдийг 20 гаруй жилийн турш гадаад дотоодын олон хүний хүч хөдөлмөрөөр сэргээн засварлаж 1993 онд шинээр байгуулагдсан хийдийн захиргаанд хүлээлгэн өгсөн юм.

Аливаа соёлын өвийн сэргээн засварлах үйл ажиллагаа тодорхой хугацаанд залгамж чанартай байх ёстой, тэр дундаа модон материалаас бүрдсэн барилгын дурсгалыг цаг ямагт арчлан хамгаалах хэрэгтэй байдаг. Ийм ч учраас түүх, уран барилгын хосгүй цогцолбор болон бүтэн үлдсэн Амарбаясгалант хийдийг Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 1.7-д, 1997 оны 303 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийн 7.1.3-т тус тус сэргээн засварлахаар оруулан баталсан байна. Дээрх хөтөлбөрийн хүрээнд 2007 онд “Сүлд Уул” ХХК хийдийн Цогчин дуганы саравчийг улсын төсвийн санхүүжилтээр хийжээ. 2009-2010 онд Монгол, Япон улсын мэргэжилтнүүд хийдийн зарим сүм дуганд тулгуурлан модон барилга архитектурын хэмжилт судалгаа хийх, дурсгалт газрын хамгаалалтын бүс тогтоох, менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах сургалтыг үе шаттайгаар зохион байгуулсан байна. 2010-2011 онд БСШУЯ, Монголын Урлагийн Зөвлөл АНУ-ын Элчин сайдын яамны дэмжлэгтэйгээр сум, орон нутгийн удирдлага, холбогдох албаны хүмүүстэй хамтран хийдийн галын болон хулгайн аюулаас хамгаалахад шаардлагатай хэмжилт судалгаа, инженерийн зургийг боловсруулах, цахилгаан монтажыг бүрэн солих, дохиолол суурилуулах ажлын зургийг боловсруулжээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын цэсийг 53782.0 га байхаар тогтоож, хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүдийн геодезийн солбицлыг баталсан байна.

Ардын журамт цэргийн штабын анхны байшинг Ардын хувьсгалын 50 жилийн ойгоор буюу 1971 он, 1989 онуудад өнгө будгийн зэрэг сэргээн засварлах ажлыг хийж байжээ. Энэхүү байшинг 1994 онд улсын хамгаалалтад авсан бөгөөд Монгол улсын Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийн 7.2.8-д тус тус сэргээн засварлахаар оруулан баталжээ. Одоогоор сэргээн засварлах зураг төслийн ажлын төлөвлөгөөг боловсруулж байна.

Түүнчлэн Ардын Түр Засгийн газрын байрлаж байсан байшинг 1978-1980 онд Түүх, Соёлын дурсгалт зүйлийг сэргээн засварлах газрын сэргээн засварлагчид засаж сэлбэсэн байна. Хожим нь 1999 онд дахин засварлаж Алтанбулаг сумын ИТХ, ЗДТГазрыг оруулжээ.

Дээр дурдсан арга хэмжээнүүд нь Монгол нутагт цөөхөн үлдээд буй түүхэн, уран барилгын дурсгал болох Амарбаясгалант хийд, Ардын журамт цэргийн штабын анхны байшинг уламжлагдаж ирсэн хэвээр нь хадгалах, үүсээд байгаа байгаль нийгмийн эрсдлүүдээс хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх талаар Монгол улсын төр засгаас хэрэгжүүлсэн, хэрэгжүүлж буй үйл ажиллагааны нэг хэсэг юм.

2010 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн, судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2010 оны 5 дугаар сарын 23-наас 6 дугаар сарын 20-нийг хүртэлх хугацаанд Сэлэнгэ аймгийн 17 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 7100 орчим км зам туулан 182 дурсгалт газрын 1870 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 7554 дижитал гэрэл зураг, 178 ширхэг негатив хальсны зураг, 15 гар зураг, 160 орчим минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулсан байна.

Бид Сэлэнгэ аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад жолоочоор ажилласан Ц.Батсуурь болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан Сэлэнгэ аймгийн нэгдсэн музейн хамт олон, аймгийн МХГ-ын соёлын хяналтын улсын байцаагч Б.Алтанзаяа, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN SELENGE PROVINCE

Introduction of Selenge province. Selenge province is located in the northern region of Mongolia. To the east and southeast it borders with Töv province, to the southwest with Orkhon province, to the west with Bulgan, to the north with Buryat Republic of Russian Federation, covering an area of 43.0 thousand sq km. The capital of the province is Sükhbaatar, which is 311 km from the capital of the country, Ulaanbaatar.

Prior to the People's Revolution, the territory of Selenge was a part of Khalkhyn Tüsheet Khan aimag (province). Since 1923, the province has united with Bogd Khan Mountain province. Selenge province was established in 1931 as name of "Tarialangiin aimag" by the decision of the 5th conference of Presidium of State Baga Khural. In 1938, western territory of province has transferred into the new province of Bulgan. In 1956, by the 102nd order of Presidium of People's Great Khural the province has disbanded and its soums transferred into the Töv and Bulgan province. After in 1959, by the 222nd order of Presidium of People's Great Khural, the province has re-established.

Today Selenge province has 49 baghs (smallest administrative unit), 17 soums (small administrative unit) Altanbulag, Baruunburen, Bayangol, Eröö, Javkhlant, Zuunburen, Mandal, Orkhon, Orkhontuul, Saikhan, Sant, Sukhbaatar, Tushig, Khushaat, Khuder, Tsagaannuur and Shaamar. It has a population of 47.1 thousand, having predominance of khalkh ethnic groups.

Selenge province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -21°C and -23°C. In summer it rises between +14°C and +18°C. The average rainfall can be between 250mm and 450mm.

Most of the territory is consisting of taiga cryogenic, swamp cryogenic, black earth (chernozemic), dark brown, brown types of soil. This province has some biggest rivers of Mongolia, Selenge, Orkhon, Tuul, Kharaa, Eröö, Tsökh, Zelter, Khüder, Minj and Shar. Branches of mountain Buteel and Buren are located in the west and mountain Khan Khentii is located in the southeast of territory. Selenge province hasn't biggest lakes, but it has some small lakes Tsagaan Ishgent, Dardai, Gün, Gyalaan etc.

In 1932 and 1976, Selenge province was awarded by Red Banner of labour Valour and Order Sükhbaatar in 2009.

Research and registration work on immovable properties of Selenge province. Scientific research and examination of historical and cultural properties in Selenge province has started very early from the other provinces of Mongolia, because it borders with Buryat Republic of Russian Federation to the north.

In 1912, geologist N.P Mikhno has gathered some findings from right bank of river Khiagt in Altanbulag soum of Selenge province, which belong to Upper Paleolithic period. Later in 1923 and 1925, he has re-examined and discovered numerous findings belong to Upper Paleolithic period. In 1926, examiner V.I Lisovsky has discovered numerous stone tools from that site, which belong to Upper Paleolithic period. Today, these findings are store in the local museum of Khiagt.

In 1927, Buryat scholar B.Byambayev has examined basin of Selenge and discovered several findings.

In 1930, Russian academician D.D Bukinich has discovered numerous findings from Altanbulag including with stone tools created by techniques of Neolithic period.

In 1960's archeologist Kh.Perlee has examined the ruin of ancient city Tsant in Orkhon soum and wrote about this examination in his published book *Mongol Ard Ulsyn ert, Dundad Üeiin Khot Suuriny Tovchoon* or [A Brief History of Ancient and Medieval Period Settlements in the Mongolian People's Republic] in 1961. Team for field survey of Mongolian and Korean joint project "Eastern Mongol" has re-examined the ruin of ancient city Tsant in 1994 and 1996.

In 1960-1970's, Soviet scholar N.M Shepetilnikov, Mongolian scholar D.Perlee, D.Daajav and D.Maidar have examined the history and architecture of monastery Amarbayasgalant at south of mountain Bürenkhan of Baruunbüren soum, as well inscription monument at center of monastery and they have included the studies in their research works.

In 1964, survey team of Selenge including researcher, archeologist N.Ser-Odjav, D.Dorj and Bulgarian scholar S.Mikhailov have traveled along the basin of river Zelter, Eröö, Khüder and discovered, registered numerous graves, tumulus, rock paintings, man stones, deer stones relevant to periods of history.

In 1966, archeologist Ts.Dorjsüren has examined the ancient settlement at left bank of river Boroo located at borders of Mandal soum of Selenge province and Bornuur soum of Töv province. He has determined that, this settlement would belong to Khünnü (Xiongnu) period. In 1987, 1990 archeologist D.Tseveendorj, in 2005-2007 Mongolian and Switzerland archeological survey team have re-examined this settlement.

From 1960's to middle of 1980's, Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has registered and wrote definitions for historical and cultural properties of Selenge province, during his research work in Selenge province. Numerous immovable properties of Selenge province have included in his books. He also wrote and published many works on conservation and preservation issues concerning those properties

In 1976, survey team for inscription studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including researcher A.Ochir and S.Kharjubai have discovered and examined the monument with Chinese script at left bank of river Boroo in Mandal soum of Selenge province.

In 1979, survey team for Stone Age period of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including Mongolian scholar D.Dorj and A.P Okladnikov organized examination work in territory of Selenge province and discovered numerous cultural sites relevant with Stone Age period.

In 1980, survey team of Kharkhorin including Mongolian scholar, doctor D.Tseveendorj and Soviet scholar, academician A.P Okladnikov and Yu.S Khudyakov have discovered and examined the petroglyphs of Shuvuutai in territory of Baruunbüren soum.

A brief descriptions and hand drawings of deer stones at place called Nartyn övör in Orkhon soum, Ögöömöriin ar in Orkhontuul soum, Khadan khoshuuny ovoo in Khüder soum (as river Khüder) were published in the book "Deer stone of Mongolia" by Soviet scholar V.V Volkov, in 1981.

In 1990, archeologists D.Bayar and Kh.Lkhagvasüren Institute of History, Mongolian Academy of Sciences have registered newly and by repeated number of immovable properties in territory of Selenge province. The hand drawing and brief description of man stones at Nartyn ar in Orkhon soum and Shar usny gol in Orkhontuul soum have included in the book "Turkish man stones at central territory of Mongolia" by D.Bayar in 1997, which founded and registered as a result of above mentioned survey. In 2010, survey team of Center of Cultural Heritage has examined the man stone at front of museum building of Selenge province compare with oral information, description and hand drawings of man stone of Shar usny gol (which noted as disappeared by D.Bayar) and determined as it is one man stone.

In 1994, survey team of project "Dornod Mongol" or "Eastern Mongolia" has carried out archeological examination and excavation at territory of Orkhon soum.

In 1996, archeologist, researcher D.Erdenebaatar, B.Tsogtbaatar Institute of History, Mongolian Academy of Sciences have made archeological safeguarding excavation at place called Tavtyn tal in Tüshig soum of Selenge province and registered total about 25 graves and tumulus.

In 1997, researchers and examiners of Mongolian and Korean joint project "Mon-Sol" have discovered

and examined Neolithic settlement and blacksmith workshop from place called Ulaan burgas in Altanbulag soum of Selenge province. As well, they have discovered the ochre petroglyph from Tsagaannuur soum.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Selenge province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.

In 2000, survey team of Mongolian-Russian-American joint project "Stone Age Period of Mongolia" has organized field survey in territory of Selenge province. As well, survey team of Archeological Studies Center under Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences has discovered ochre petroglyph from cave of Mandal tolgoi near Mandal soum of Selenge province in 2000 and published the book in 2004.

In 2000, survey team of Archeological Studies Center under Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences has discovered ochre petroglyph from cave of Mandal tolgoi near Mandal soum of Selenge province and published in the book in 2004. .

In 2005, under the guidance of teacher Z.Batsaikhan School of Social Science under National University of Mongolia, survey and practical team of students has carried out archeological survey in Karnikovyn am at Eröö soum and valley of river Burgaltai in Baruunbüren soum and discovered about 70 graves. They have excavated some of them and discovered numerous interesting historical and cultural findings.

In 2006, under the guidance of researcher S.Ülziibayar School of Social Science under National University of Mongolia, survey and practical team of students has carried out archeological survey in mountain Ögöömör (state farm Tsagaantolgoi) at Sant soum and discovered 112 graves belong to periods of history. They have excavated 4 of them belong to Khünnü (Xiongnu) period and discovered numerous findings and fragments of weapons, ornaments and utilities.

In 2007, Institute of Archeology under Mongolian Academy of Sciences has carried out archeological examination and excavation at basin of river Tümrtei in Khüder soum, joint with province Museum, Professional Inspection Agency and Governing Administration of Khüder soum. As a result of this examination, 3 mining remains at left bank of river and 2 mining remains at Tsagdaa tolgoi were discovered.

In 2008, Museum of Selenge province and Professional Inspection Agency of province have jointly registered and digital documented the immovable properties at territory of Selenge province, as well established information fund. In the frame of this work, survey team has made primary registration of 800 immovable properties at 16 soums of province and digital documented them by photo and videotaping.

The registration and information fund of historical and cultural properties of Selenge province is being established with result of above mentioned research and examination. It is no doubt that many research and examination work to be organized in future and as well storage of this province would be enriched by numerous historical and cultural properties.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Selenge province. Funeral place of Khünnü (Xiongnu) at mountain Noyon in Mandal soum /borders of recent Altanbulag soum of Töv province and Mandal soum of Selenge province/ and monastery Amarbayasgalant at Baruunbüren soum included in the state protection of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural, in 1941. Following immovable properties of Selenge province included in the local

protection of “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by the 420th decision of Council of Ministers of Mongolia in 1971. Including;

- Monument close to Amarbayasgalant monastery at Baruunbüren soum built in 1728
- Stone sheep at Baruunbüren soum
- Deer stone at place called Khüder khar in Eröö soum
- Petroglyphs at mountain Khüiten south of Khuuchin Darkhan
- Petroglyph of Bronze period at place called Khalidagiin tsagaan in Zelter soum
- Memorial monument for liberation of Khiagt at place called Tögsbulag in city Altanbulag
- Statue of D.Sükhbaatar at Sükhbaatar city
- Monument “Partizanii uria” at Saikhany nuruu (range of Saikhan)
- Statue of D.Sükhbaatar at square Sükhbaatar
- Mongolian and Soviet friendship monument at the city Altanbulag

In June 25th of 1980, the “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference” was adopted by the 40th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Selenge Province. List included man stones, ruins of ancient temples, monasteries, rocks with inscriptions, tombs, statues built for memorials of individuals and historic buildings. Following immovable properties were included in the list Including:

- Memorial statue of G.Bumtsend at front of school of city Sükhbaatar; statue of D.Sükhbaatar at square Partisan; Mongolian and Russian friendship monument;
- Memorial statue for V.I Lenin at center of Dulaankhaan khoroo; Memorial board of G.Bumtsend;
- Mongolian and Soviet friendship monument at center of Bayangol soum; torch figured statue for V.I Lenin at center of Altanbulag soum; ruin of Dörvöljin sum; wall of river Khüden; statue of Gun Tserenpil; statue of D.Sükhbaatar; memorial monument of Soviet soldiers; sword figured statue for Partisans; sword figured statue for liberation of Khiagt; memorial monument “Ankhny uria” for Partisan soldier; first building of People’s government;
- Ruin of temple Shiree
- Statue of Demberel at center of Zuunbüren soum
- Monastery Amarbayasgalant, inscription monument, stone sheep at territory of Baruunbüren soum
- Deer stone, boulder stone, ochre inscription of river Khüiten at Khüder soum

There are numerous memorial statues, monuments and boards in territory of Selenge province because it is cradle of People’s Revolution of 1921. It is differentiated from decisions of other provinces by its list included with numerous statues and board.

It was an important decision for the protection of immovable properties of Selenge province, however it has some misinterpretations of their locations, descriptions and measurements.

In 1994, after the adaptation of “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of government and adopted “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province”. According to the third appendix of 233rd decision, following 7 immovable properties of Selenge province were included in the state protection;

- Monastery Amarbayasgalant at south of mountain Bürenkhan in Baruunbüren soum
- Building of Central Committee of Mongolian People’s Party and Provisional government at center of Altanbulag soum

Following immovable properties selected in the province protection:

- Complex monument for history of People’s Revolution at center of Altanbulag soum
- Stone sheep at Altanguuny döröljin davaa at Baruunbüren soum
- Deer stone at place called Khüder kharuul in river Khüder of Eröö soum

Through 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural

Immovable Properties of State, Province” adopted in 1994, according to the revision of the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” and established new administrative units, and number of immovable properties discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. Thus, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 235th decision of government.

The following immovable property of Selenge province selected for state protection:

- Monastery Amarbayasgalant at south of mountain Bürenkhan in Baruunbüren soum

The following immovable properties selected in the province protection:

- Building of Central Committee of Mongolian People’s Party and Provisional government at center of Altanbulag soum
- Complex monument for history of People’s Revolution at center of Altanbulag soum
- Deer stone at place called Khüder kharuul in river Khüder of Eröö soum
- Graves at Tavtyn tal in Tüshig soum

From one hand, the inclusion of few immovable properties of Selenge Province in the above List was caused by the poor research work was being done in the territory of the province, and from the other hand, the comprehensive scientific research on already discovered monuments never been done and having no promotion for the public.

In 2008, “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research. The following immovable property of Selenge province selected for state protection:

- Building of Central Committee of Mongolian People’s Party and Provisional government at center of Altanbulag soum
- Monastery Amarbayasgalant at south of mountain Bürenkhan in Baruunbüren soum

The following immovable properties selected in the province protection:

- Buildings relevant to history of People’s Revolution located at center of Altanbulag soum
- Deer stone at place called Khüder kharuul in river Khüder of Eröö soum
- Complex monument including deer stone, square grave, tumulus at Altan ovoo of Eröö soum
- Ancient remains of mining Tömörtei at Eröö soum
- Graves at Tavtyn tal at Tüshig soum

Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Selenge province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural immovable properties would be found and preserved further.

Government of Mongolia has executed number of works on conservation and protection of Amarbayasgalant monastery at territory of Baruunbüren soum and buildings relevant to revolution history at Altanbulag soum of Selenge province.

In 1944, monastery Amarbayasgalant has included in the state protection and its conservation started, since 1944. In 1960’s its historical and architectural study has started, as well engineering.

In 1970, Government of People’s Republic of Mongolia has turned to the United Nations Education and Cultural Organization /UNESCO/ to give support for conservation and restoration of monastery Amarbayasgalant and professional experts of UNESCO has worked in Mongolia 6 times, during 1971-1979. As a result of this work, UNESCO has implemented conservation project MON/75/001 for monastery Amarbayasgalant and it has finished in 1989. Besides with UNESCO experts, Japanese and Vietnamese experts have joined to this project.

In 1992, Gүrdavaa Renbuchi when visiting in the monastery Amarbayasgalant, he has decided to give financial support for conservation of monastery Amarbayasgalant. Color of temple Tsogchin has conserved by his support.

The monastery Amarbayasgalant has conserved for 20 years by the support of domestic and foreign people and it has transferred to new administration of monastery in 1993.

Conservation and restoration of any cultural heritage have to continue in fixed time, specially, architectural building consisting of wooden structure to be needed conservation and preservation every time.

Therefore, it was decided to make conservation and restoration to the unique architectural building, monastery Amarbayasgalant accordance with 1.7 of “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” by the 51st decision of government in 1998 and 7.1.3 of “Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” by the 303rd decision of government in 2007. In the framework of this project, the company “Sүld uul” has carried out some repairs by the state budget in 2007. In 2009-2010, Mongolian and Japanese joint survey team has carried out surveys on architecture measurements and management planning etc. In 2010-2011, surveys carried out on installation of alarm system and engineering drawing by the support of Ministry of Education, Culture and Science, Arts Council of Mongolia and Embassy of USA in Ulaanbaatar.

Protection area of monastery Amarbayasgalant has decided as 53782.0 hectare by the 101st decision of Government of Mongolia, in 2011 and geodetic coordinates of border points at protection area have approved.

The first building of headquarter of Ardyn juramt tsereg /Mongolian People's Army/ has included in the state protection in 1994 and decided to make conservation and restoration 7.2.8 of “Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” by the 303rd decision of government in 2007.

As well, the building of Provisional Government has conserved and restored by conservators and restorers of Conservation Agency of Historical and Cultural Properties, in 1978-1980. Later in 1999, it has re-conserved and Governing Administration of Altanbulag soum and Citizen's Representative Meeting have stayed in this building still today.

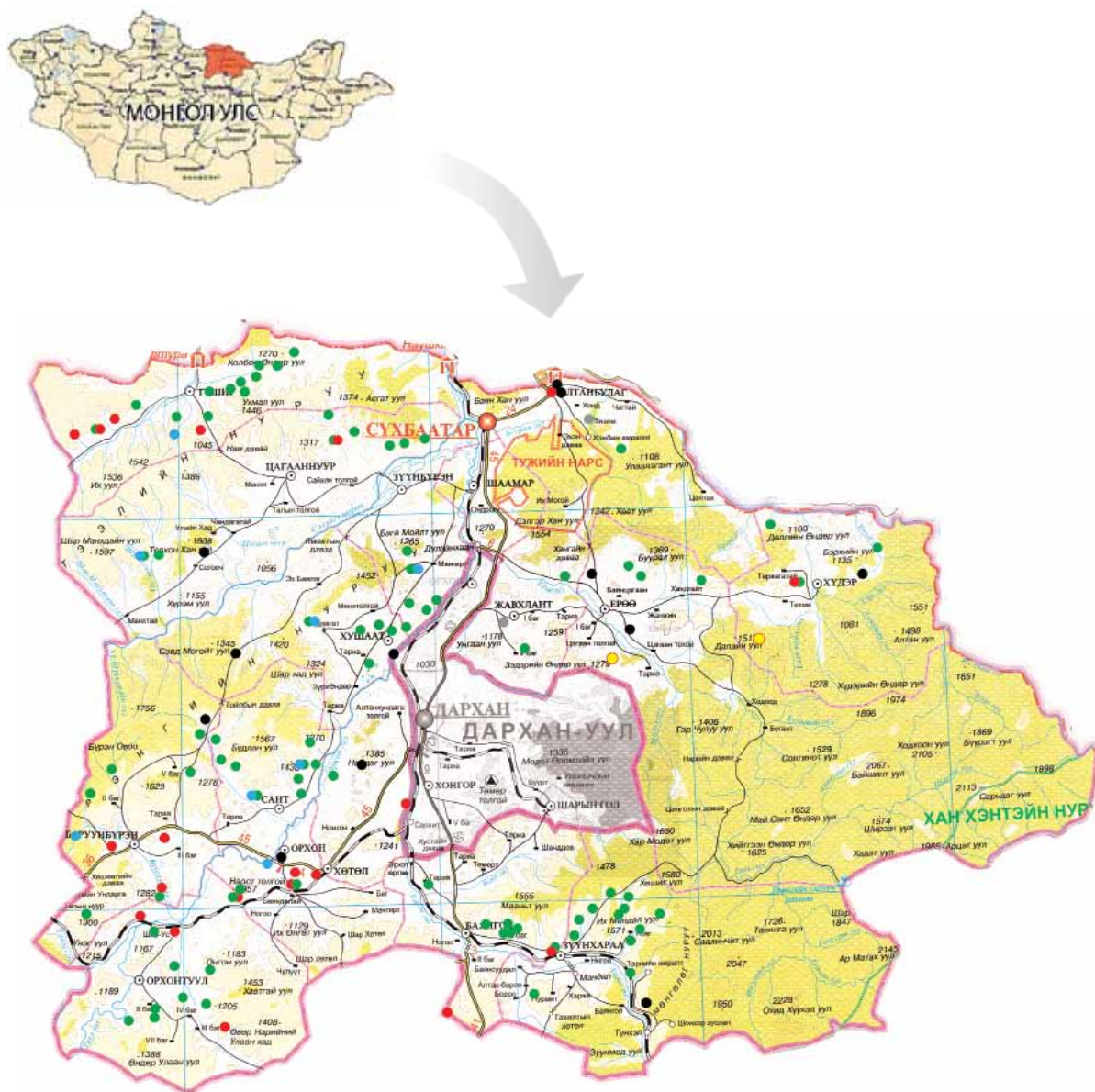
Above mentioned works are one part of protection activities for the architectural monastery Amarbayasgalant and first building of People's Army implementing by Government of Mongolia, which aimed to keep their first structure, to prevent from natural and social risks and inherit them to the next generations.

Inventory and registration of immovable properties in 2010. In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 17 soums of Selenge province from May 23rd to 20th of June, 2010. The team has registered newly and by repeated numbers about 1870 immovable properties at 182 historical sites and documented them by 7554 digital photos, 178 photo films, 15 hand drawings, 160 minutes videotaping. The team has worked in 17 soums of Selenge province travelling 7100 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Neolithic tools those were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Selenge province. We want to thank the driver Ts.Batsuuri and all employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations and B.Altanzaya inspector of cultural control at Professional Inspection Agency of Province, herders and the people of Selenge province.

Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

●	Аймгийн төв	Centre of aimag
●	Сумын төв	Centre of sum
—	Улсын хилийн шугам	State boundary
—	Аймгийн хилийн шугам	Boundary of the aimag
—	Сумын хилийн шугам	Boundary of the sum
—	Төмөр зам	Railway
—	Улсын чанартай зам	State road
—	Орон нутгийн чанартай зам	Local road
—	Бусад зам	Other road

АЛТАНБУЛАГ СУМ

Алтанбулаг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Зүүнбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 210.0 мянган га газар нутагтай, 5,1 мянган хүн амтай, 34,3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 24 км зайтай.

1. Ардын Журамт цэргийн анхны штабын байшин
2. Ардын Түр Засгийн Газрын байшин
3. Бөхлөө уулын булш, хиргисүүр
4. Мухар төхөмийн олон үеийн дурсгалт газар
5. Элсэн товгорын хүн чулуун хөшөө

1. Ардын Журамт цэргийн анхны штабын байшин

Сумын төвд аймгийн нэгдсэн музейн хашаан дотор 1921 онд Ардын Журамт цэргийн анхны штабын байшин бий. Уг байшинг 1971, 1989 онд сэргээн засварлаж байжээ.

Ардын Журамт цэргийн анхны штабын байшингийн хананд байрлуулсан дурсгалын самбар

Ардын Журамт цэргийн анхны штабын байшин (зүүн урдаас)

2. Ардын Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин

Сумын төвд аймгийн нэгдсэн музейн урд талд 1921 онд Ардын Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин бий. Эдүгээ уг байшинд Алтанбулаг сумын ИТХ, ЗДТГазар байрлан үйл ажиллагаа явуулдаг ажээ.

Ардын Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин (урдаас)

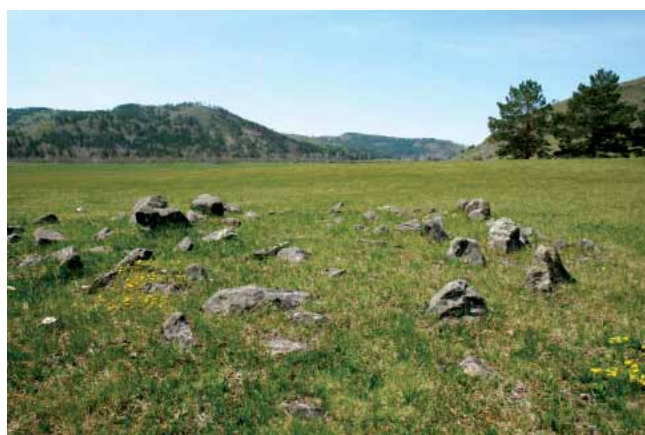
Ардын Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин (баруун урдаас)

3. Бөхлөө уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км-т, Бөхлөө уулын зүүн талд, Бөхлөөн голын баруун эрэг дээр 10-аад булш, хиргисүүр бий.

Бөхлөө уулын хиргисүүр (урдаас)

Бөхлөө уулын булш (зүүнээс)

Мухар төхөмийн олон үеийн дурсгалт газар (зүүн хойноос)

Мухар төхөмийн олон үеийн дурсгалт газар (баруун хойноос)

4. Мухар төхөмийн олон үеийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урагш 12 орчим км-т, Мухар төхөм гэх олон үеийн дурсгалтай газар бий. Эндээс чулуун зэвсгийн үеийн болон хүрэл, төмөр зэвсгийн үеийн олон арван эд өлгийн зүйлс олддог.

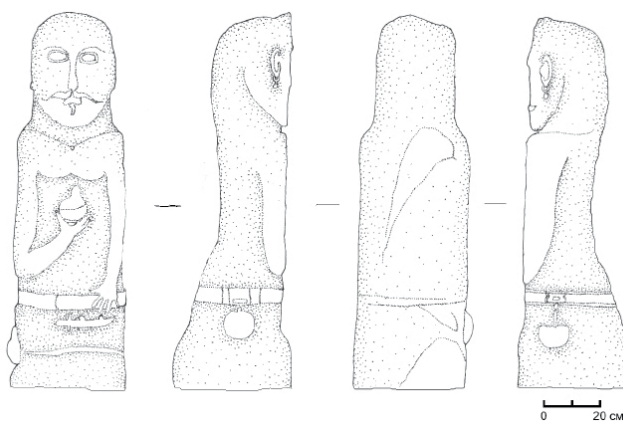
Мухар төхөмийн олон үеийн дурсгалт газраас олдсон эд өлгийн зүйлс

5. Элсэн товгорын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвд аймгийн нэгдсэн музейн үүдэнд Түрэгийн үеийн нэгэн хүн чулуун хөшөө бий. Энэхүү хөшөөг 1970-аад оны үед өнөөгийн Орхонтуул сумын нутаг Шар усны голын Элсэн товгор хэмээх газраас зөөн авчирчээ.

Элсэн товгорын хүн чулуун хөшөө (баруунаас)

Элсэн товгорын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

БАРУУНБҮРЭН СУМ

Баруунбүрэн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Баруунбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 281,5 мянган га газар нутагтай, 2,9 мянган хүн амтай, 127.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Бургалтай суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 220 км зайтай.

1. Агуйн амны булш, хиргисүүр
2. Амарбаясгалант хийд
3. Дарь эх толгойн булш, хиргисүүр
4. Гуранзатын хөтлийн хүннү булш, хиргисүүр
5. Намаржааны гозгорын булш, хиргисүүр
6. Нурамт уулын булш, хиргисүүр
7. Өгөөмөр уулын хөшөө чулуу
8. Хар эргийн хөшөө чулуу
9. Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу
10. Шивээ хайрханы булш, хиргисүүр
11. Шувуутын хадны зураг

Баруунбүрэн сум

1. Агуйн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 35 орчим км-т, Агуйн аманд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий. Мөн аманд дотроо уужим зайтай, амсрынхаа ойр орчимд улаан зосоор бичсэн маанийн үсэг ихтэй жижиг агуй байдаг.

Агуйн амны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Агуйн амны булш, хиргисүүр (зүүн хойноос)

Агуйн амсрын орчимд зосоор бичсэн төвд бичээс

2. Амарбаясгалант хийд

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км-т, Бүрэнхан уулын өвөрт, Ийвэн голын зүүн биед Монголын эртний уран барилгын цогцолбор дурсгалын нэг болох Амарбаясгалант хийд бий.

Амарбаясгалант хийд (зүүн урдаас)

Дурсгалын гэрэлт хөшөө

Амарбаясгалант хийдийн гол дуган, лам нарын сууц

3. Дарь эх толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км-т, Амарбаясгалант хийдээс зүүн урагш 5 орчим км-т орших Дарь эх толгойн өврөөр 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Дарь эх толгойн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Дарь эх толгойн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

4. Гуранзатын хөтлийн хүннү булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 15 орчим км-т, Гурван толгойн баруун хөндий, Гуранзатын хөтлийн зүүн талд 30 гаруй хүннү булш, 6 хиргисүүр бий.

Гуранзатын хөтлийн хиргисүүр (урдаас)

Гуранзатын хөтлийн хүннү булш (урдаас)

5. Намаржааны гозгорын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 45 орчим км-т, Их Хөшөөтийн давааны урд үзүүрт орших Намаржааны гозгорын өврөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Намаржааны гозгорын булш, хиргисүүр (урдаас)

Намаржааны гозгорын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

6. Нурамт уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т орших Нурамт уулын энгэр бэлээр хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Нурамт уулын дөрвөлжин булш (баруунаас)

Нурамт уулын булш, хиргисүүр (баруунаас)

7. Өгөөмөр уулын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 8 орчим км-т орших Өгөөмөр уулын ар шил дээр ар, өвөр талдаа бурханы сийлмэл хөрөг бүхий хөшөө чулуу бий.

Өгөөмөр уулын хөшөө чулуу (баруунаас)

Өгөөмөр уулын хөшөө чулууны ар, өвөр гадаргуу дээрх зураг

8. Хар эргийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 10-аад км, Орхон голын баруун бие, Хар эрэг хэмээх газар гадаргуу дээрээ Очирваань бурханы хөрөгтэй хөшөө чулуу бий.

Хар эргийн хөшөө чулуу (баруун хойноос)

Хар эргийн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

9. Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 7 орчим км-т, Бургалтайн голын урд эрэг, Чандгатын арын Хөшөөн дэв гэх газар гадаргуу дээрээ ямар нэг дүрс тэмдэггүй нэг хөшөө чулуу бий.

Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу (урдаас)

Шивээ хайрханы булш, хиргисүүр (баруунаас)

11. Шувуутын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 20-иод км-т, Шувуут уулын Бичигтийн дэв хэмээх газар олон тооны хадны зураг бий.

Шивээ хайрханы булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Шувуутын хадны зургаас

Шувуут уулын Бичигтийн дэв (зүүн урдаас)

Шувуутын хадны зургаас

Шувуутын хадны зургаас

Шувуутын хадны зургаас

БАЯНГОЛ СУМ

Баянгол сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Ноён уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1960 онд Сэлэнгэ аймгийн харьяанд дахин байгуулагдсан байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 196.5 мян га газар нутагтай, 5.5 мянган хүн амтай, 130.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баруунхараа суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 175 км зайтай.

1. Бөхөн уулын өврийн булш, хиргисүүр
2. Бумбат уулын өврийн булш, хиргисүүр
3. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр
4. Нарийн хөндийн булш, хиргисүүр
5. Өлийн шандны дурсгал
6. Шар хад уулын булш, хиргисүүр
7. Шар шувуутын булш, хиргисүүр

1. Бөхөн уулын өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 20 гаруй км-т, Бөхөн уулын урд өврөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Бөхөн уулын өврийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Бөхөн уулын өврийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Бумбат уулын өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 12 орчим км-т, Төмөр замын 212-р зөрлөгийн баруун хойд талд орших Бумбат уулын өврөөр 30-аад булш, хиргисүүр бий.

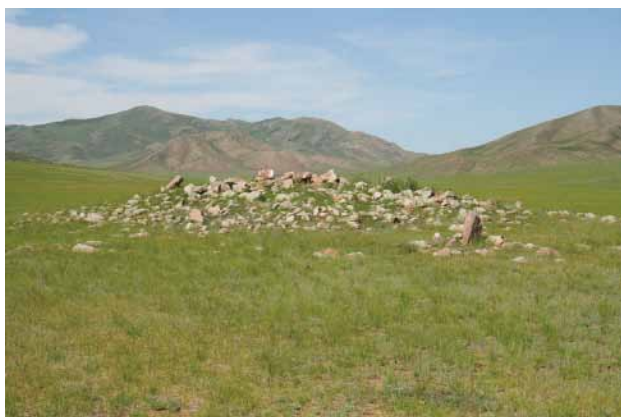
Бумбат уулын өврийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Бумбат уулын өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

3. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 13 орчим км-т, Төмөр замын 212-р зөрлөгийн хойд талд орших Жаргалантын аманд том жижиг нийлсэн 10 гаруй хиргисүүр, хэдэн булш бий.

Жаргалантын амны хиргисүүр (урдаас)

Жаргалантын амны хиргисүүр (баруун урдаас)

4. Нарийн хөндийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 15 орчим км-т, Зүрх уулын баруун хөндий, Нарийн хөндий гэх газар 40-өөд дөрвөлжин булш, 10-аад хиргисүүр бий.

Нарийн хөндийн дөрвөлжин булш (урдаас)

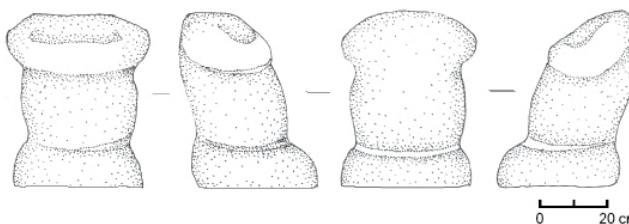
Нарийн хөндийн хиргисүүр (урдаас)

Нарийн хөндийн дөрвөлжин булш (урдаас)

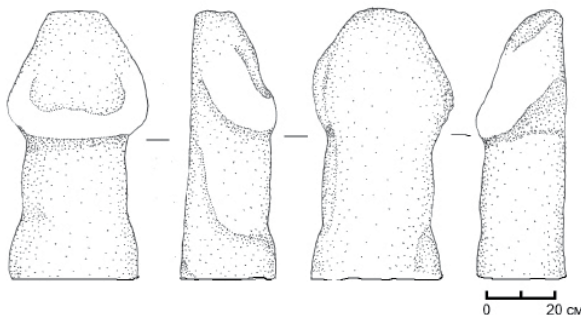
Өлийн шандны дурсгал (зүүн урдаас)

Өлийн шандны 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Өлийн шандны 2-р хүн чулуун хөшөө

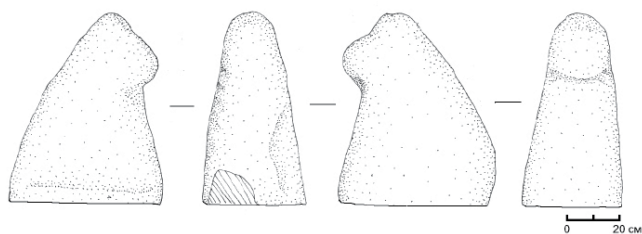

Өлийн шандны 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Өлийн шандны 1-р хүн чулуун хөшөө

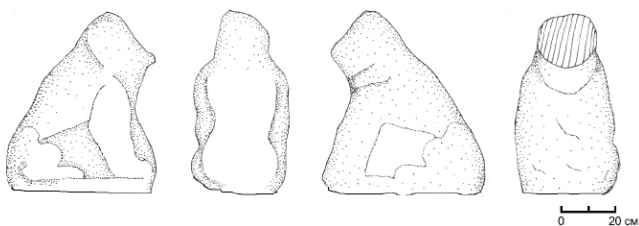
Баянгол сум

Өлийн шандны 1-р чулуун арслангийн гар зураг

Өлийн шандны 1, 2-р чулуун арслан (зүүн урдаас)

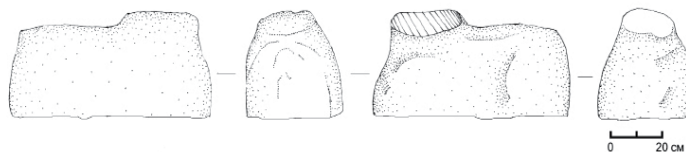
Өлийн шандны 2-р чулуун арслангийн гар зураг

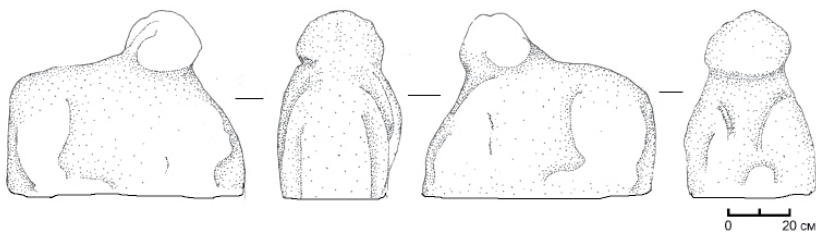
Өлийн шандны 1-р чулуун хонь (баруунаас)

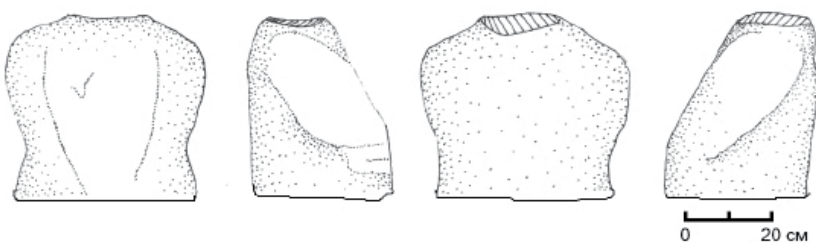
Өлийн шандны 2-р чулуун хонь (зүүн хойноос)

Өлийн шандны 1-р чулуун хонины гар зураг

Өлийн шандны 2-р чулуун хонины гар зураг

Өлийн шандны 3-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Өлийн шандны 3-р хүн чулуун хөшөө

6. Шар хад уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 15 орчим км, Шар хад уулын урд хөндийд 40-өөд булш, хиргисүүр бий.

Шар хад уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

7. Шар шувуутын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 6 орчим км, Төмөр замын хойд талд Шар шувуут гэх газар дөрвөлжин, дугуй нийлсэн 30-аад булш, хэдэн хиргисүүрийн хамт оршино.

Шар шувуутын булш, хиргисүүр (урдаас)

Шар шувуутын булш (урдаас)

Шар шувуутын булш (баруун урдаас)

ЕРӨӨ СУМ

Ерөө сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Ноён уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 820,3 мянган га газар нутагтай, 6.4 мянган хүн амтай, 63.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв нь аймгийн төвөөс урагш 80 км зайтай.

1. Дааган дэлийн булш, хиргисүүр
2. Дарь эхийн хийдийн туйр
3. Гүн толгойн дурсгал
4. Хадны ламын хийдийн туйр
5. Хандгайтын энгэрийн булш, хиргисүүр
6. Хоёр Мандал уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

1. Дааган дэлийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 10 орчим км-т, Дааган дэл хэмээх газар 10 гаруй булш, бий.

Дааган дэлийн булш (урдаас)

Дааган дэлийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Дарь эхийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн тийш 5 орчим км-т, Эрдэнэ уулын баруун хөндийд, Буурагчин уулын урд өвөрт Дарь эхийн хийдийн туйр үлдэгдэл бий. Хийдийн туйрин дээр барилгын элдэв шавар эдлэл, зэс, төмөр, гуулин эдлэлийн хэсгээс гадна шавар бурханы хагархайнууд энд тэндгүй хөглөрнө.

Дарь эхийн хийдийн туйр (урдаас)

Дарь эхийн хийдийн туйрин дээрх эд зүйлийн үлдэгдэл

3. Гүн толгойн дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т, Ерөө голын урд хөндий, Яхүүгийн тохойн хойд хэсэгт Гүн толгой нэртэй улаан хүрэн шавартай жижиг толгой бий. Энд хэмжээгээр жижиг олон тооны шавар бурхадын хагархай хэсгүүд байдаг.

Гүн толгойн орчмын шавар бурхадын хагархай хэсгүүд

Гүн толгой (зүүн урдаас)

4. Хадны ламын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 12 орчим км-т, төв замын дэргэд Хадны ламын хийдийн туйр бий.

Хадны ламын хийдийн дуганы үлдэгдэл (урдаас)

Хадны ламын хийдийн туйр (урдаас)

5. Хандгайтын энгэрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 орчим км-т, төмөр замын хойд тал, Хандгайт уулын энгэр бэлээр олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Хандгайтын энгэрийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Хандгайтын энгэрийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Хандгайтын энгэрийн хиргисүүр (баруунаас)

6. Хоёр Мандал уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 10 орчим км-т, Хоёр Мандал уулын зүүн урд энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр оршино. Эдгээрийн зармыг ойрын үед хүмүүс ухаж сүйтгэжээ.

Хоёр Мандал уулын энгэрийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хоёр Мандал уулын энгэрийн булш, хиргисүүр (урдаас)

ЖАВХЛАНТ СУМ

Жавхлант сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1977 оны 64 дүгээр зарлигаар Баянхараатын САА-г түшиглүүлэн байгуулж Сэлэнгэ аймагт харьяалуулжээ. Тус сум 2011 оны эхний байдлаар 119.0 мянган га газар нутагтай, 1.9 мянган хүн амтай, 81,7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Жаргалант суурин нь аймгийн төвөөс урагш 65 км зайтай.

1. Баян хайрханы булш, хиргисүүр
2. Нарийн хүрийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Улаанчулуун уулын булш, хиргисүүр

1. Баян хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 30-аад км-т, Баян хайрхан уулын өвөрт төмөр замын дагуу хэдэн булш хиргисүүр бий.

Баян хайрханы дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Баян хайрханы хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Нарийн хүрийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвийн баруун урд талын хамрыг Нарийн хүр гэнэ. Эндээс неолитын үеийн чулуун зэвсгийн элдэв үлдэгдэл, шавар ваарны хагархай хэсгүүд цөөнгүй олддог байна.

Нарийн хүрийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газраас олдсон олдворууд

Нарийн хүрийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (баруун урдаас)

3. Улаанчулуут уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 12 орчим км, Улаанчулуут уулын өвөрт тус бүр нэг нэг булш, хиргисүүр бий.

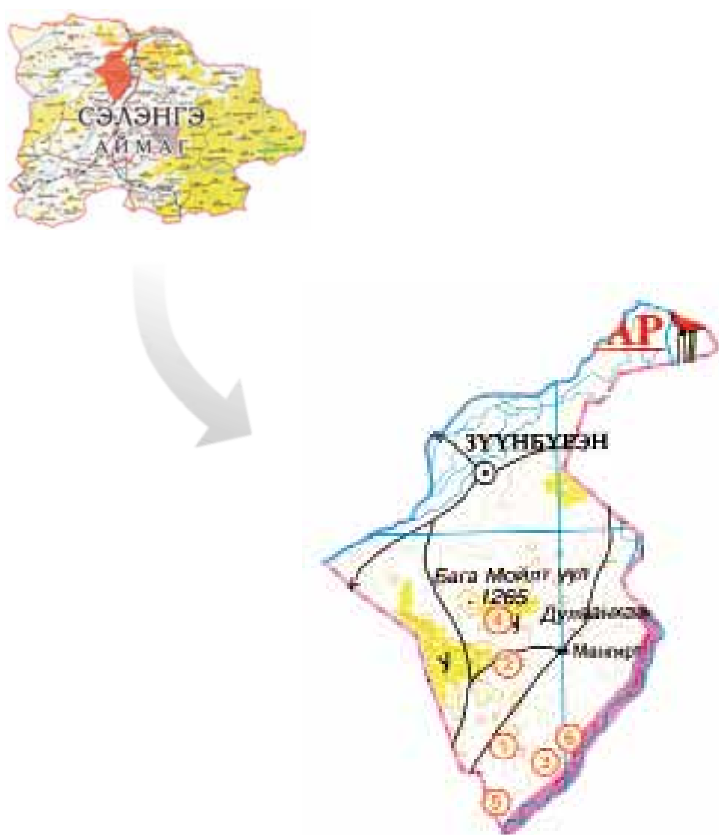
Улаанчулуут уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Улаанчулуут уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

ЗҮҮНБҮРЭН СУМ

Зүүнбүрэн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Зүүнбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 120,5 мян га газар нутагтай, 2,7 мянган хүн амтай, 57,7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Жаргалант суурин нь аймгийн төвөөс баруун урд зүгт 45 км зайтай.

1. Гурвансайхан уулын булш, хиргисүүр,
2. Дархан Монгол уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
3. Нарийн хөндийн адгийн булш, хиргисүүр
4. Рашаантын адгийн булш, хиргисүүр
5. Сант толгойн булш, хиргисүүр
6. Хайлааст гууны булш, хиргисүүр

Зүүнбүрэн сум

1. Гурвансайхан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 40 гаруй км-т, Гурвансайхан уулын баруун урд өвөрт хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Гурвансайхан уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Гурвансайхан уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Дархан Монгол уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урагш 23 орчим км-т орших Дархан Монгол уулын баруун, зүүн суганд цөөнгүй булш, хиргисүүр, хадны зургийн дурсгал бий.

Дархан Монгол уулын хиргисүүр (урдаас)

Дархан Монгол уулын дөрвөлжин булш (урдаас)

3. Нарийн хөндийн булш

Сумын төвөөс урд зүгт 45 орчим км-т, Нарийн хөндий гэх газар цөөн хэдэн дугуй булш бий.

Нарийн хөндийн булш (зүүн урдаас)

Дархан Монгол уулын хадны зургаас

4. Рашаантын адгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 30 гаруй км-т, Рашаантын адаг гэх газар 10 гаруй булш, 5 хиргисүүр бий.

Рашаантын адгийн дөрвөлжин булш (баруунаас)

Рашаантын адгийн хиргисүүр (баруунаас)

5. Сант толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 50-аад км-т орших Сант хэмээх толгойн эргэн тойронд 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Сант толгойн хиргисүүр (урдаас)

Сант толгойн булш, хиргисүүр (урдаас)

6. Хайлааст гууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 50-аад км-т, Хайлааст гуу хэмээх газар 10 гаруй булш, мөн тооны хиргисүүр бий.

Хайлааст гууны хиргисүүр (урдаас)

Хайлааст гууны дөрвөлжин булш

Хайлааст гууны хиргисүүр (зүүн урдаас)

МАНДАЛ СУМ

1. Алтан өлгийн амны хүннү булш
2. Бат хөтлийн хийдийн туйр
3. Баянхангай уулын булш, хиргисүүр
4. Гэсэр гацааны булш, хиргисүүр
5. Дууш уулын өврийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
6. Майхан толгойн булш, хиргисүүр
7. Нарстын амны булш, хиргисүүр
8. Оорцог уулын булш, хиргисүүр
9. Охироогийн их өвөлжөөний булш
10. Охироогийн хар хошууны булш, хиргисүүр
11. Төхөмийн булгийн тархины булш
12. Устай шаазгайтын голын булш, хиргисүүр
13. Чавганцын амны адгийн булш, хиргисүүр
14. Шивэрийн 3 байшингийн булш, хиргисүүр

Алтан өлгийн хүннү булш (урдаас)

1. Алтан өлгийн амны хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 10-аад км, Тайжийн гозгорын хойд талын Алтан өлгийн аманд 30-аад хүннү булш бий.

Алтан өлгийн хүннү булш (зүүн урдаас)

2. Бат хөтлийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км, Түнэл тосгоноос хойш 6 орчим км-т Нарт уулын зүүн урд энгэрт Бат хөтлийн хийдийн туйр бий.

Бат хөтлийн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

Бат хөтлийн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

3. Баянхангай уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 5 орчим км, Тайжийн гозгорын урд хөндий, Баянхангай уулын зүүн хойд бэлд 20-иод хүннү булш, 1 хиргисүүр бий.

Баянхангай уулын хиргисүүр (урдаас)

Баянхангай уулын хүннү булш (зүүн урдаас)

Баянхангай уулын хүннү булш (зүүнээс)

4. Гэсэр гацааны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 25 орчим км, Зуун модны амны Гэсэр гацаанд хэмжээ, хэлбэрийн хувьд адилгүй 40-өөд булш, 4 хиргисүүр бий.

Гэсэр гацааны булш (урдаас)

Гэсэр гацаа (баруунаас)

Гэсэр гацааны булш (зүүн урдаас)

Дууш уулын өврийн хиргисүүр (урдаас)

Дууш уулын өврийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Дууш уулын өврийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Дууш уулын өврийн хөшөө чулуу (урдаас)

6. Майхан толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 орчим км-т орших Майхан толгойн энгэр бэлээр хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Майхан толгойн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Майхан толгойн булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

7. Нарстын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 35 орчим км, Хараа голын зүүн биед орших Нарстын аманд 10 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Нарстын амны хиргисүүр (хойноос)

Нарстын амны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

8. Оорцог уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 16 орчим км, Оорцог уулын баруун хормой, Ноёны амны голын зүүн эрэг дээр 20 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Оорцог уулын булш (баруунаас)

Оорцог уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

9. Охиороогийн их өвөлжөөний дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 18-20 орчим км-т, Их Мандал уулын баруун хойд хөндий, Охиороогийн их өвөлжөөний урд талд 2 дөрвөлжин булш бий.

Охиороогийн их өвөлжөөний дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Охиороогийн их өвөлжөөний дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

10. Охиороогийн хар хошууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 орчим км-т, Охиороогийн хар хошуу гэх газар 10 гаруй хиргисүүр байна.

Охиороогийн хар хошууны хиргисүүр (баруун урдаас)

Охиороогийн хар хошууны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

11. Төхөмийн булгийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс хойш 20 орчим км-т, Төхөмийн булгийн тархи гэх газар хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Төхөмийн булгийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Төхөмийн булгийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

12. Устай шаазгайтын голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 гаруй км, Хэлтгий уулын хойд хөндий, Устай шаазгайтын голын зүүн биед хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Устай шаазгайтын голын булш (баруунаас)

Устай шаазгайтын голын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

13. Чавганцын амны адгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 35 орчим км-т, Чавганцын амны адагт цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Чавганцын амны адгийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Чавганцын амны адгийн дөрвөлжин булш (урдаас)

14. Шивэрийн 3 байшингийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 33 орчим км-т, Шивэрийн дунд голын баруун эрэг, Шивэрийн 3 байшингийн зүүнтээ ганц хиргисүүр, 20-иод дөрвөлжин булшны хамт оршино.

Шивэрийн 3 байшингийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Шивэрийн 3 байшингийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

ОРХОН СУМ

Орхон сумыг 1959 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 222 дугаар зарлигаар Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 130.6 мянган га газар нутагтай 2.3 мянган хүн амтай, 86.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Нарт суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 175 км зайтай.

1. Бурхантай хадны бурханы хөрөг
2. Нартын арын хүн чулуун хөшөө
3. Нартын энгэрийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
4. Овоотын буган чулуун хөшөө
5. Өгөөмөрийн өврийн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу
6. Улаанчулуутын булш, хиргисүүр
7. Цантын хотын туйр

Бурхантай хад (баруун урдаас)

Бурхантай хадны бурханы хөрөг

1. Бурхантай хадны бурханы хөрөг

Сумын төвөөс баруун урагш 8 орчим км, Орхон голын зүүн эрэг, Бурхантай хадны баруун тийш харсан гадаргуу дээр бурхан, суврагын сийлмэл дурсгал бий.

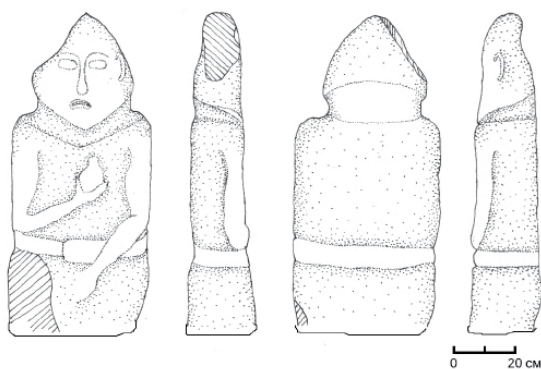
Бурхантай хадны бурханы хөрөг

2. Нартын арын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 10-аад км зайтай орших Нарт уулын арын хөндийд Түрэгийн үеийн нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Нартын арын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Нартын арын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Нартын арын хүн чулуун хөшөө

3. Нартын энгэрийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

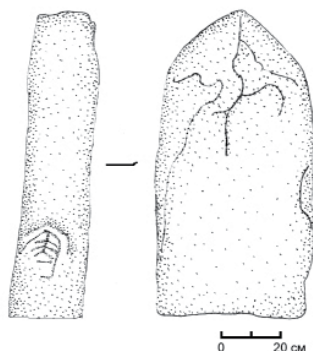
Сумын төвөөс урагш 15 орчим км-т, Бэлэндалайн төмөр замын станцын хойд талд орших Нарт уулын энгэрт цөөнгүй булш, хиргисүүр, 1 буган чулуун хөшөө бий.

Нартын энгэрийн дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

Нартын энгэрийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Нартын энгэрийн буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Нартын энгэрийн буган чулуун хөшөө (урдаас)

4. Овоотын буган чулуун хөшөө

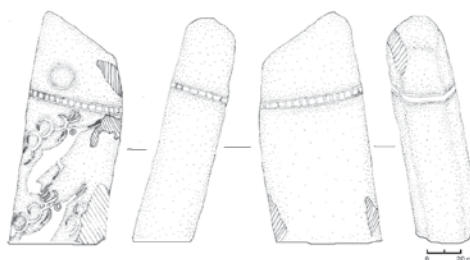
Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т, Овоот гэх газар нэг буган чулуун хөшөө бий.

Овоотын буган чулуун хөшөө

Овоотын буган чулуун хөшөө (урдаас)

Овоотын буган чулуун хөшөөний гар зураг

Өгөөмөрийн өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Өгөөмөрийн өврийн бичигтэй чулуу (урдаас)

7. Цантын хотын туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 3 орчим км, Орхон голын зүүн хөндий, Цагааннуурын урд Цантын хотын туйр бий. Энэхүү туйр нь гадуураа дөрвөлжиндүү, намхан шороон хэрэмтэй, хэрмийн гадуур усан шуудуутай байжээ.

Цантын хотын туйр (зүүн хойноос)

5. Өгөөмөрийн өврийн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 35 орчим км, Өгөөмөр уулын өвөрт хэдэн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу бий.

Өгөөмөрийн өврийн хиргисүүр (урдаас)

6. Улаанчулуутын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 30 орчим км, Улаанчулуут уулын өвөрт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Улаанчулуутын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Цантын хотын туйр (урдаас)

ОРХОНТУУЛ СУМ

Орхонтуул сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Баруунбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 294.1 мянган га газар нутагтай, 3.7 мянган хүн амтай, 153.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв нь аймгийн төвөөс баруун урагш 240 км зайтай.

1. Ананд хайрханы булш, хиргисүүр
2. Бичигт эрүүний булш, хиргисүүр
3. Дарцагт толгойн булш, хиргисүүр
4. Жаргалантын хөндийн хөшөө чулуу
5. Өлзийт нугын булш, хиргисүүр
6. Рашаант тосгоны буган чулуун хөшөө
7. Салхитын хар хошууны булш, хиргисүүр
8. Тахидаг уулын булш, хиргисүүр
9. Хөрзөн толгойн хүннү булш
10. Хөшөөн дэвийн буган чулуун хөшөө
11. Шар усны хавцлын булш, хиргисүүр

1. Ананд хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 18 орчим км-т, Ананд хайрханы зүүн энгэрт хэдэн булш, хиргисүүр бий.

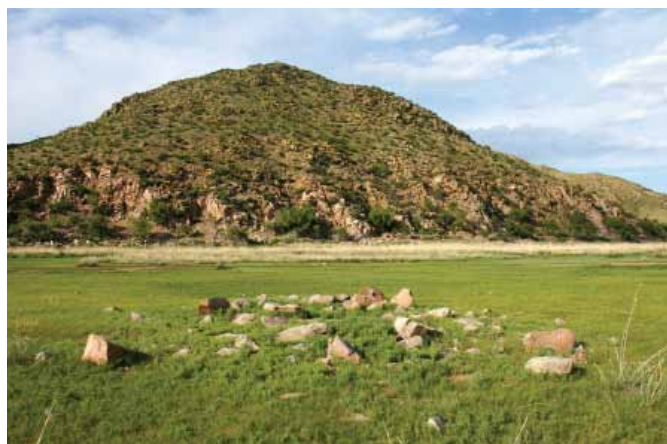
Ананд хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

Ананд хайрханы булш (зүүн урдаас)

2. Бичигт эрүүний булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 орчим км-т, Бичигт эрүү уулын урд талаар цөөнгүй булш, хиргисүүр оршино.

Бичигт эрүү уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Бичигт эрүү уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

3. Дарцагт толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 50 гаруй км, Хужиртын Дарцагт толгойн орчимд эртний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж бий.

Дарцагт толгойн хиргисүүр (баруун хойноос)

Дарцагт толгойн булш, хиргисүүр (баруунаас)

Дарцагт толгойн булш, хиргисүүр (баруунаас)

4. Жаргалантын хөндийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 40 гаруй км-т, Хөх хатад уулын урд, Жаргалантын аманд гадаргуу дээрээ бурханы сийлмэл хөрөг бүхий хөшөө чулуу бий.

Жаргалантын хөндийн бурхантай хөшөө чулуу

Жаргалантын хөндийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

5. Өлзийт нугын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 20 гаруй км-т, Туул голын хойд хөндий, Өлзийт нуга гэх газар 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Өлзийт нугын дөрвөлжин булш (урдаас)

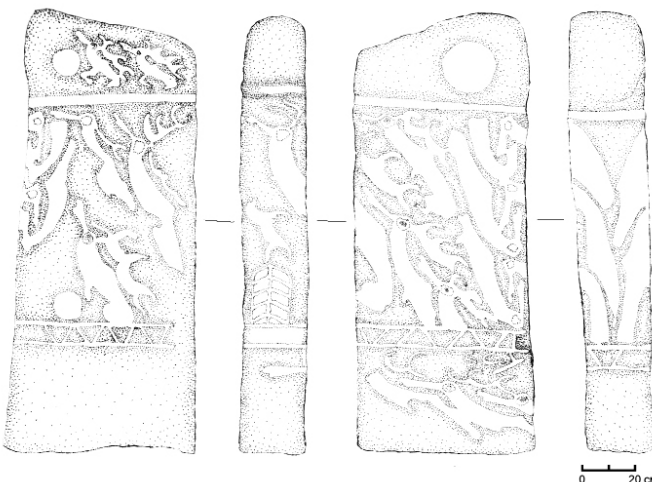
Өлзийт нугын булш, хиргисүүр (урдаас)

6. Рашаант тосгоны буган чулуун хөшөө

Өнөөгийн Орхонтуул сумын Рашаант тосгоны сургуулийн хашаанд нэгэн буган чулуун хөшөө бий. Энэ хөшөөг 1980-аад оны эхээр Хонхорын гарам хэмээх газраас авчирчээ.

Рашаант тосгоны буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Рашаант тосгоны буган чулуун хөшөөний гар зураг

7. Салхитын хар хошууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 гаруй км-т, Салхитын хар хошуу гэх газар хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Салхитын хар хошууны дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

Салхитын хар хошууны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

8. Тахидаг уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км-т, Шар усны голын баруун талд орших Тахидаг уулын өвөрт хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Тахидаг уулын булш (зүүн урдаас)

Тахидаг уулын булш (зүүн урдаас)

9. Хөрзөн толгойн хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км-т, Хөрзөн толгойн урд хөндийд 40-өөд хүннү булш бий.

Хөрзөн толгойн хүннү булш (урдаас)

Хөрзөн толгойн хүннү булш (зүүн урдаас)

Хөрзөн толгойн хүннү булш (баруунаас)

10. Хөшөөн дэвийн буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км-т, төмөр замын 97-р цэгийн зүүн талд Хөшөөн дэв гэх газар 2 буган чулуун хөшөө бий.

Хөшөөн дэвийн 1-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Хөшөөн дэвийн 1-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Хөшөөн дэвийн 2-р буган чулуун хөшөө (зүүн хойноос)

11. Шар усны хавцлын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 13 орчим км-т, Шар усны хавцал гэх газар 30 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Шар усны хавцлын хиргисүүр (баруун урдаас)

Шар усны хавцлын булш, хиргисүүр (урдаас)

Шар усны хавцлын булш, хиргисүүр (урдаас)

САЙХАН СУМ

Сайхан сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1977 оны 64 дүгээр зарлигаар Номгоны САА-г түшиглүүлэн Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 131.2 мянган га газар нутагтай, 8.8 мянган хүн амтай, 76.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Номгон суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 160 км зайтай.

1. Дарь эхийн хийдийн туйр
2. Дэрст булангийн булш, хиргисүүр
3. Хараа голын хөшөө чулуу

1. Дарь эхийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 орчим км-т, Найдаг уулын өвөрт Дарь эхийн хийдийн туйр бий.

Дарь эхийн хийдийн туйрин дээрх барилгын хэрэглэгдэхүүн

Дарь эхийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

2. Дэрст булангийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 18 орчим км-т, Баянхайрхан уулын өвөрт Дэрст булан гэх газар түүхийн олон үед холбогдох булш, хиргисүүр их бий.

Дэрст булангийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр (урдаас)

Дэрст булангийн хиргисүүр (урдаас)

Дэрст булангийн хүннү булш (баруун урдаас)

3. Хараа голын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 гаруй км-т, Хараа голын баруун биед гадаргуу дээрээ ямар нэг дүрс, тэмдэггүй саарал боржин хөшөө чулуу бий.

Хараа голын хөшөө чулуу (зүүн хойноос)

САНТ СУМ

Сант сумын үүсгэл 1928 онд тавигдаж 1991 онд Цагаантолгойн САА-г түшиглүүлэн Сант сумыг байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 138.7 мянган га газар нутагтай, 2.2 мянган хүн амтай, 62.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Энхтал суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 110 км зайтай.

1. Аргалын үзүүрийн булш, хиргисүүр
2. Асгатын булш, хиргисүүр
3. Бичигт хошууны булш, хадны зураг
4. Мухар бүдүүний голын булш, хиргисүүр
5. Өгөөмөр уулын булш
6. Үзүүр цохионы булш, хиргисүүр, бичээс
7. Хонгор уулын өврийн булш, хиргисүүр
8. Хужирт толгойн булш, хиргисүүр
9. Цац толгойн булш, хиргисүүр

1. Аргалын үзүүрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 22 орчим км-т, Ийвэн голын зүүн биед орших Аргалын үзүүр гэх газар 10 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Аргалын үзүүрийн булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Аргалын үзүүрийн булш, хиргисүүр (баруунаас)

2. Асгатын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км-т, Цац толгойн хойд хөндий, Асгатын зүүн үзүүрт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Асгатын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Асгатын хиргисүүр (зүүн хойноос)

3. Бичигт хошууны булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 7 орчим км-т, Ийвэн голын зүүн эрэгрүү түрж орсон Бичигт хошуу гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр, хадны зургийн дурсгал бий.

Бичигт хошууны хадны зургаас

Бичигт хошууны бурханы хөрөг

Бичигт хошууны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Бичигт хошууны хадны зургаас

Бичигт хошууны дөрвөлжин булш (урдаас)

4. Мухар бүдүүний голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 26 орчим км-т, Орхон голын баруун талаас цутгадаг Мухар бүдүүний голын савд 20 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Мухар бүдүүний голын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Мухар бүдүүний голын хиргисүүр (баруун хойноос)

Мухар бүдүүний голын булш (баруунаас)

5. Өгөөмөр уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 10 гаруй км-т, Өгөөмөр уулын зүүн хормойд түүхийн олон үед холбогдох булш бий. Эдгээрийн ихэнх нь хүннүгийн үеийн жирийн иргэдийн булш ажээ.

Өгөөмөр уулын хүннү булш (баруун хойноос)

Өгөөмөр уулын хүннү булш (баруун урдаас)

Үзүүр цохионы дөрвөлжин булш (баруунаас)

6. Үзүүр цохионы булш, хиргисүүр, бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойш 18 орчим км-т, Орхон голын баруун бие, Үзүүр цохионы энгэр бэлээр цөөнгүй хиргисүүр байхын зэрэгцээ хад чулуудын гадаргуу дээр нь төвд үсгээр сийлсэн маанийн үгс бий.

Үзүүр цохионы төвд бичээс (урдаас)

Үзүүр цохионы хиргисүүр (баруун хойноос)

7. Хонгор уулын өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 16 орчим км-т, Хонгор уулын өвөрт том, жижиг нийлсэн 20 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Хонгор уулын өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Хонгор уулын өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

8. Хужирт толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 30 гаруй км-т, Хүйтэн булгийн баруун талын Хужирт толгойн орчмоор хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Хужирт толгойн булш, хиргисүүр (урдаас)

Хужирт толгойн хиргисүүр (урдаас)

9. Цац толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 26 орчим км-т, Орхон голын баруун биед орших Цац толгойн хавиар хэдэн булш, хиргисүүр бий.

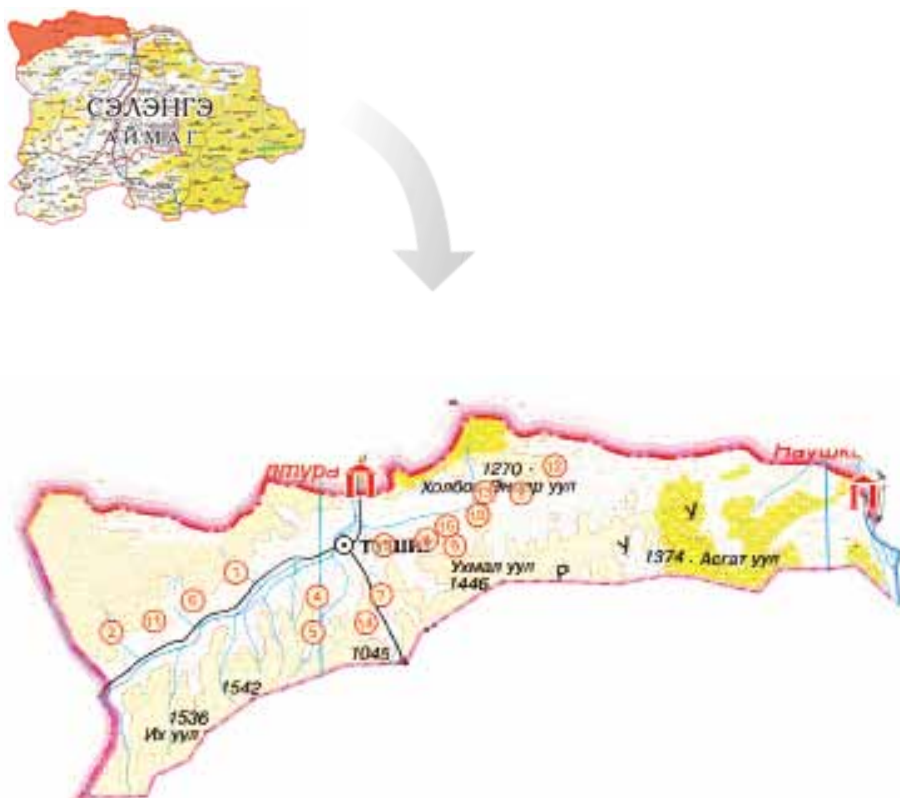
Цац толгойн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Цац толгойн дөрвөжлин булш (урдаас)

ТҮШИГ СУМ

Түшиг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Зүүнбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 242.3 мянган га газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 35.3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Зэлтэр суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 135 км зайтай.

1. Баруун Моностойн булш, хиргисүүр
2. Баруун Хужиртын давааны хөшөө чулуу
3. Бооцын хөндийн булш, хиргисүүр
4. Жаргал мандах уулын булш, хиргисүүр
5. Зэлтэр голын Тамгат хадны зосон зураг
6. Номт уулын хөшөө чулуу
7. Рашаантын амны булш, хиргисүүр
8. Самгант уулын булш, хиргисүүр
9. Сүүл толгойн булш, хиргисүүр
10. Тавтын талын булш, хиргисүүр
11. Хавтгай овооны булш, хиргисүүр, бичигт хөшөө
12. Хөөт уулын булш, хиргисүүр
13. Хуурай төгтийн булш, хиргисүүр
14. Хүрхрээгийн амны хөшөө чулуу
15. Хүрэн толгойн булш, хиргисүүр
16. Яргайт уулын булш, хиргисүүр

1. Баруун Моностойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 22 орчим км-т, Баруун Моностой гэх газар 10 гаруй булш, мөн тооны хиргисүүр бий.

Баруун Моностойн хиргисүүр (урдаас)

Баруун Моностойн булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Баруун Хужиртын давааны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 65 орчим км-т, Баруун Хужиртын давааны зүүн энгэрт гадаргуу дээрээ төвд бичигтэй нэгэн хөшөө бий.

Баруун Хужиртын давааны
хөшөө чулуу

Баруун Хужиртын давааны хөшөө чулуу (урдаас)

3. Бооцын хөндийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30 орчим км-т, Бооцын хөндийд цөөн тооны булш, хиргисүүр бий.

Бооцын хөндийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Бооцын хөндийн булш, хиргисүүр (баруунаас)

Жаргал мандах уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

4. Жаргал мандах уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 6 орчим км-т, Гурван толгой уулын зүүн урд талын Жаргал мандах уулын энгэр бэлээр цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Жаргал мандах уулын булш (зүүн хойноос)

5. Зэлтэрийн голын Тамгат хадны зосон зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 22 орчим км-т, Зэлтэрийн голын зүүн эрэг, Тамгат хад гэх байц хаднаа эртний зосон зургийн дурсгал бий.

Зэлтэрийн голын Тамгат хад (зүүн хойноос)

Зэлтэрийн голын Тамгат хадны зосон зургаас

Зэлтэрийн голын Тамгат хадны зосон зургаас

Зэлтэрийн голын Тамгат хадны зосон зураг

6. Номт уулын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 40-өөд км-т, Номт уулын урд энгэрт гадаргуу дээрээ төвд бичигтэй хөшөө чулуу бий.

Номт уулын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Рашаантын амны хиргисүүр (зүүн урдаас)

Рашаантын амны дөрвөлжин булш (урдаас)

Самгант уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

8. Самгант уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 6 орчим км-т, Самгант гэх уулын урд энгэрээр 10-аад булш, хиргисүүр бий.

Самгант уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Самгант уулын дөрвөлжин булш (урдаас)

Сүүл толгойн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

9. Сүүл толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 7 орчим км-т, Сүүл толгойн энгэр бэлээр 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Сүүл толгойн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

10. Тавтын талын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 13 орчим км-т, Улаан овооны баруун хойд талд Тавтын талын хойд энгэрт 10-аад хиргисүүр бий.

Тавтын талын хиргисүүр (зүүн хойноос)

Тавтын талын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хавтгай овооны дөрвөлжин булш (урдаас)

11. Хавтгай овооны булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 60 орчим км-т, Хавтгай овооны орчимд цөөн хэдэн булш, хиргисүүр, хөшөө чулууны хамт оршино.

Хавтгай овооны хиргисүүр (баруун хойноос)

Хавтгай овооны хөшөө чулуу

12. Хөөт уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 50 орчим км-т, Өгөөмөр уулын хойд талд орших Хөөт уулын зүүн урд энгэрээр олон булш, хиргисүүр бий.

Хөөт уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Хөөт уулын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

13. Хуурай төгтийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 30 орчим км-т, Хуурай төгт хэмээх газар байрлах айлын өвөлжөөны орчмоор цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хуурай төгтийн хиргисүүр (урдаас)

Хуурай төгтийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

14. Хүрхрээгийн амны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 14 орчим км-т, Рашаантын булгийн тархин дээр гадаргуу дээрээ нар сар, чандмань эрдэнэ, маанийн үсэгтэй хөшөө чулуу бий.

Хүрхрээгийн амны хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Хүрхрээгийн амны хөшөө чулуу

15. Хүрэн толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 5 орчим км-т, Хүрэн толгойн зүүн хойд энгэрээр 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Хүрэн толгойн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Хүрэн толгойн булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

16. Яргайт уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 12 орчим км-т, Сөрт уулын баруун хойд талын Яргайт уулын энгэрээр 10 гаруй булш, мөн тооны хиргисүүр бий.

Яргайт уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Яргайт уулын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

ХУШААТ СУМ

Хушаат сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Зүүнбүрэн хан уулын хошууны нутгаас салган Тариалан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 201.1 мянган га газар нутагтай, 1.8 мянган хүн амтай, 77.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Энхтал суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 90 км зайтай.

1. Азар хошууны дурсгал
2. Барзгар улааны булш, хиргисүүр
3. Дуутын хадны зураг, булш, хиргисүүр
4. Ишгэнт нуурын булш, хиргисүүр
5. Лам захын овооны булш, хиргисүүр
6. Ногоон толгойн булш, хиргисүүр
7. Товууханы дурсгал

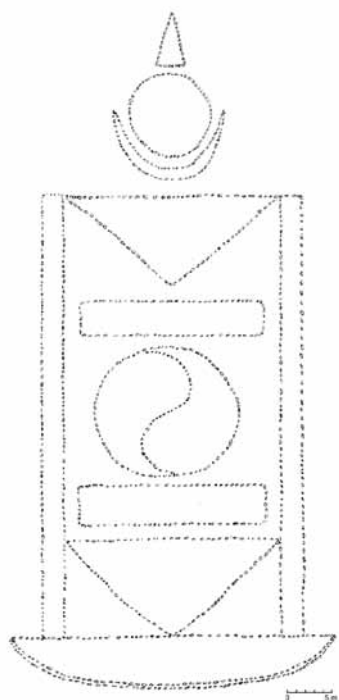
Азар хошууны дурсгал (зүүн урдаас)

1. Азар хошууны дурсгал

Сумын төвөөс баруун тийш 70 орчим км, Бүрэнгийн нурууны ар, Бумбан дэвийн хөндийн Азар хошууны баруун хойд энгэрт цагаан чулуудыг газарт суулган бүтээсэн соёмбо үсэг бий.

Азар хошууны дурсгал (урдаас)

Азар хошууны соёмбоны дэвсгэр зураг

2. Барзгар Улаан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвийн хойд талд хөндлөн орших Барзгар Улаан уулын энгэр бэл, хормойгоор олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Барзгар Улаан уулын хиргисүүр (урдаас)

Барзгар Улаан уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Барзгар Улаан уулын хиргисүүр (зүүн хойноос)

Дуутын хад (урдаас)

3. Дуутын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 6 орчим км-т, Дуут хад гэх газар хадны сүг зураг, булш, хиргисүүр бий.

Дуутын хадны зургаас

Дуутын хадны хиргисүүр (баруун хойноос)

Дуутын хадны зургаас

Дуутын хадны зургаас

4. Ишгэнт нуурын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 7 орчим км-т, Хутаг Өндөр уулын зүүн хөндий, Ишгэнт нуурын хойд эргээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Ишгэнт нуурын хиргисүүр (баруун урдаас)

Ишгэнт нуурын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Ишгэнт нуурын дөрвөлжин булш (урдаас)

Лам захын овооны хиргисүүр (урдаас)

5. Лам захын овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 6 орчим км-т, Лам захын овоо гэх уулын өврөөр 40-өөд булш, хиргисүүр бий.

Лам захын овооны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

6. Ногоон толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 5 орчим км-т, Ногоон толгойн араар 10 гаруй хиргисүүр, цөөн хэдэн булш бий.

Ногоон толгойн хиргисүүр (баруунаас)

Ногоон толгойн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Товууханы дурсгал

Сумын төвөөс урагш 1-2 орчим км-т, Товуухан гэх газарт хэдэн барилгын туйр үлдэгдэл бий. Эндээс эртний ваар савны хагархай, барилгын чулуун суурь, элдэв сав суулганы хагархай хэсэг элбэг олддог.

Товууханы орчмоос олдсон ваарны хагархай

Товууханы барилгын туйр үлдэгдэл (урдаас)

ХҮДЭР СУМ

Хүдэр сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1972 оны 75 дугаар зарлигаар Хүдэрийн САА-г түшиглүүлэн Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 283.6 мянган га газар нутагтай, 2.1 мянган хүн амтай, 25.0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Булагтай суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 160 км зайтай.

1. Казын булш, хиргисүүр
2. Уялга голын булш, хиргисүүр
3. Хадан хошууны овооны буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр
4. Чингисийн далан
5. Чингисийн тогоо

1. Казын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 40 орчим км-т, Каз гэх газар хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Казын дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

Казын булш, хиргисүүр (баруунаас)

2. Уялга голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 30-аад км-т, Уялга голын хөндийгөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Уялга голын булш, хиргисүүр (урдаас)

Казын дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

Уялга голын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Уялга голын дөрвөлжин булш (урдаас)

3. Хадан хошууны овооны буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 8 орчим км-т, Хүдэрийн голын зүүн эрэг, Хадан хошууны овооны зүүн урд талд 2 буган чулуун хөшөө, 40 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Хадан хошууны овооны дөрвөлжин булш (урдаас)

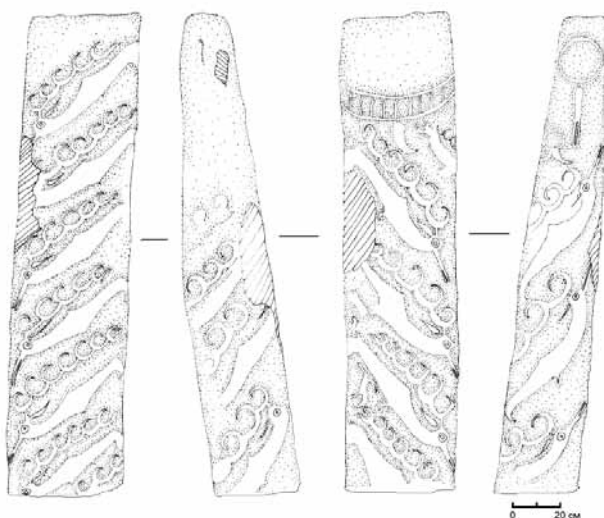
Хадан хошууны овооны дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

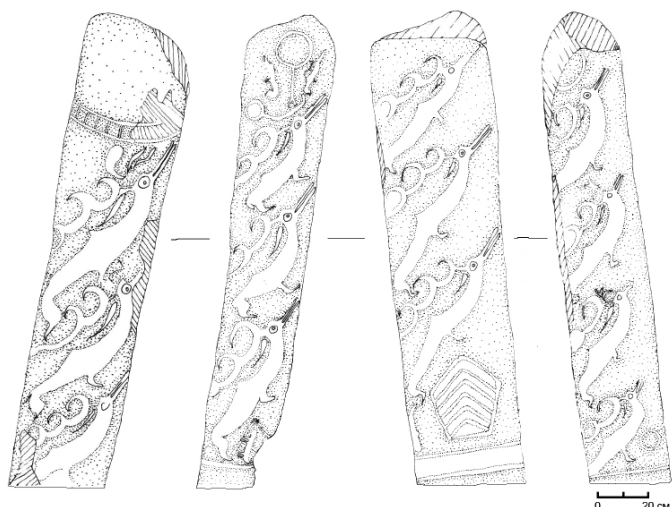
Хадан хошууны овооны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Хадан хошууны овооны 1, 2-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Хадан хошууны овооны 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Хадан хошууны овооны 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Чингисийн далан (урдаас)

4. Чингисийн далан

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 гаруй км-т, хойноос урагш чиглэсэн судаг байдгийг нутгийнхан Чингисийн далан хэмээн нэрлэдэг.

Чингисийн далан (хойноос)

5. Чингисийн тогоо

Сумын төвөөс баруун урагш 40 орчим км-т, Төмөртэй гэх газар чулуугаар барьсан хэдэн тогоо бий. Үүнийг нутгийнхан Чингисийн тогоо хэмээн нэрлэдэг байна.

Чингисийн тогоо (баруун хойноос)

Чингисийн тогоо (баруун урдаас)

Чингисийн тогооны чулуун өрлөг

Чингисийн тогооны орчимд байх шатсан шохойн үлдэгдэл

ЦАГААННУУР СУМ

1. Гүн Шүрэн голын булш, хиргисүүр, зосон зураг
2. Зүүн харгистайн булш, хиргисүүр
3. Нинждолби хийдийн туйр
4. Ноён уулын булш, хиргисүүр
5. Нүхтийн амны булш, хиргисүүр
6. Рашаантын булш, хиргисүүр
7. Тийрэгийн хөндийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
8. Үйцэгийн голын хиргисүүр
9. Хөндлөн булгийн булш, хиргисүүр

Гүн Шүрэн голын хөндийн булш, хиргисүүр (баруунаас)

1. Гүн Шүрэн голын булш, хиргисүүр, зосон зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 50 орчим км, Гүн Шүрэн голын хөндийд олон тооны булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ баруун тийш харсан ханан хадны ёроолоор цөөнгүй зосон зургийн дурсгал бий.

Гүн Шүрэн голын хөндийн хиргисүүр (баруунаас)

Гүн Шүрэн голын хадны зосон зураг

Гүн Шүрэн голын хадны зосон зураг

Гүн Шүрэн голын хадны зосон зураг

2. Зүүн харгистайн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 40 орчим км-т, Зүүн харгистай гэх газар 10-аад булш, хиргисүүр бий.

Зүүн харгистайн хиргисүүр (урдаас)

Зүүн харгистайн дөрвөлжин булш (урдаас)

3. Нинждолби хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 40 орчим км-т, Цацан гэх газар Нинждолби хийдийн туйр бий. Хийдийн туйрин дээгүүр элдэв барилгын хэрэглэгдэхүүн, шашны холбодолтой эд зүйлсийн хагархай, эвдэрхий хэсгүүд хөглөрнө.

Нинждолби хийдийн туйр (баруунаас)

Нинждолби хийдийн туйр (зүүн урдаас)

4. Ноён уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 45 орчим км-т, Сэлэнгэ мөрний хойд талд орших Ноён гэх уулын энгэр, өврөөр 60 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Ноён уулын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Ноён уулын хиргисүүр (урдаас)

5. Нүхтийн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 22 орчим км-т орших Нүхтийн аманд хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Нүхтийн амны хиргисүүр (урдаас)

Нүхтийн амны булш (урдаас)

6. Рашаантын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 35 орчим км-т, Моностойн давааны эхэнд Рашаант гэх газар хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Рашаантын дөрвөлжин булш, хиргисүүр (урдаас)

Рашаантын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Тийрэгийн хөндийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км-т, Тийрэгийн голыг дагасан урт хөндий бий. Энэ хөндийн адгаар 80 гаруй булш, хиргисүүр, хэдэн буган чулуун хөшөө бий.

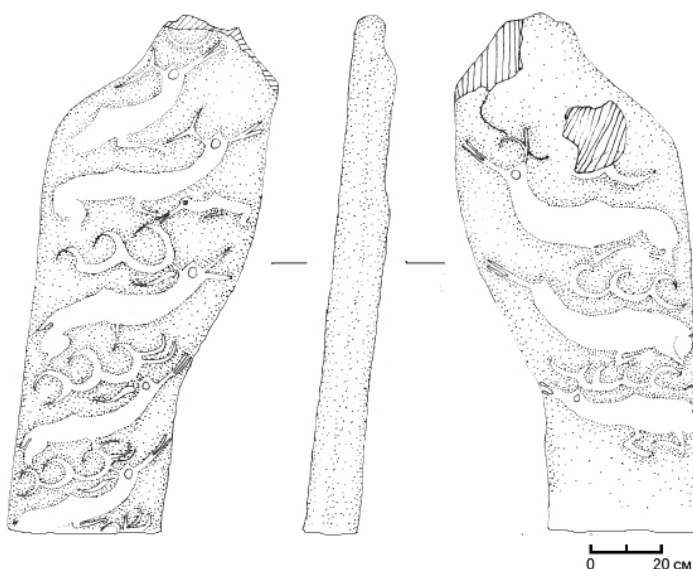
Тийрэгийн хөндийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Тийрэгийн хөндийн хиргисүүр (урдаас)

Тийрэгийн хөндийн 1-р буган чулуун хөшөө

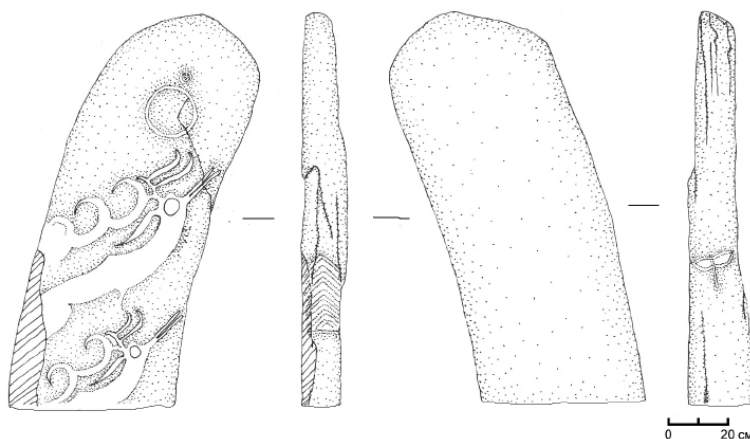

Тийрэгийн хөндийн 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Цагааннуур сум

Тийрэгийн хөндийн 2-р буган чулуун хөшөө

Тийрэгийн хөндийн 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

8. Үйцэгийн голын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 50-иад км-т, Үйцэгийн голын хөндийгөөр хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Үйцэгийн голын хиргисүүр (зүүнээс)

Үйцэгийн голын хиргисүүр (зүүн урдаас)

9. Хөндлөн булгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 35 орчим км-т, Хөндлөн булаг гэх газарт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хөндлөн булгийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Хөндлөн булгийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Алтанбулаг сум

Ардын Засгийн Газрын анхны байшин
Ардын Журамт Цэргийн анхны штабын байшин
Байнтай гарамны дөрвөлжин булш
Бөхлөө уулын булш, хиргисүүр
Замын хажуугийн дөрвөлжин булш
Мухар төхөмийн дурсгал
Улаан бургасны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Хүрэн талын булш, хиргисүүр
Элсэн товгорын хүн чулуун хөшөө

Баруунбүрэн сум

Агуйн амны булш, хиргисүүр
Амарбаясгалант хийд
Богдын хүрээний туйр
Бургалтайн хөндийн булш
Гуранзатын хөтлийн булш, хиргисүүр
Дарь эх толгойн булш, хиргисүүр
Жаргалантын амны булш, хиргисүүр
Их Шилүүстэй уулын хэрэм
Мааньт хөтлийн хөшөө чулуу
Намаржааны гозгорын булш, хиргисүүр
Наранбулагийн амны бааюу
Наранбулагийн рашааны бурхантай хад
Нурамт уулын булш, хиргисүүр
Өгөөмөрийн өврийн тахилын байгууламж, хөшөө чулуу
Өгөөмөр уулын хөшөө чулуу
Өгөөмөрийн өврийн булш, хиргисүүр
Өгөөмөрийн баруун хормойн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Өндөр улааны өврийн булш, хиргисүүр
Хар эргийн хөшөө чулуу
Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу
Хөшөөн хотгорын хөшөө чулуу
Шивээ хайрханы булш, хиргисүүр
Шувуутын амны хөшөө чулуу, булш, хиргисүүр, хадны зураг
Цагаан овооны хөшөө чулуу

Баянгол сум

Баян уулын хиргисүр
Бөхөн уулын өврийн булш, хиргисүүр
Бумбат уулын өврийн булш, хиргисүүр
Жаргалантын амны булш, хиргисүүр
Загдал голын хэрэм
Манхдайн давааны булш
Нарийн хөндийн булш, хиргисүүр
Өлийн шандны дурсгал
Төхөмийн хийдийн туйр
Түнхэлийн хийдийн туурь
Ханангийн агуй
Шар хад уулын булш, хиргисүүр
Шар хад уулын туйр

Шар шувуутын булш, хиргисүүр

Ерөө сум

Болдог толгойн бичээс
Дааган дэлийн булш, хиргисүүр
Дарь эхийн хийдийн туурь
Гүн толгойн дурсгал
Карниковын булш
Минжийн дуганы туйр
Хадны ламын хийдийн туурь
Хандгайтын энгэрийн булш, хиргисүүр
Хоёр Мандал уулын өврийн булш, хиргисүүр

Жавхлант сум

Баян хайрханы булш, хиргисүүр
Замын хошууны булш, хиргисүүр
Нарийн хүрийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
Улаанчулуут уулын булш, хиргисүүр
Хоёр Мандал уулын булш, хиргисүүр

Зүүнбүрэн сум

Гурван Сайханы өврийн булш, хиргисүүр
Дархан Монгол уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
Нарийн хөндийн адгийн булш, хиргисүүр
Рашаантын адгийн булш, хиргисүүр
Рашаантын хадан хошууны булш, хиргисүүр
Сант толгойн булш, хиргисүүр
Сүмийн булангийн туйр
Хайлааст гууны булш, хиргисүүр

Мандал сум

Авст гууны булш
Алтан өлгийн амны хүннү булш
Балжийн хар хошууны булш, хиргисүүр
Бат хөтлийн хийдийн туйр
Баян тогоот уулын булш, хиргисүүр
Баян хангай уулын булш, хиргисүүр
Бороогийн суурин
Гомбохайрханы булш, хиргисүүр
Гэсэр гацааны булш, хиргисүүр
Дарьтын хорих ангийн дэргэдэх булш, хиргисүүр
Дашдаваа уулын булш
Дууш уулын өврийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Майхан толгойн булш, хиргисүүр
Мандал толгойн агуйн зосон зураг
Нарсдын амны булш, хиргисүүр
Оорцог уулын булш, хиргисүүр
Охиоо голын булш, хиргисүүр
Охиоогийн их өвөлжөөний булш, хиргисүүр
Охиоогийн хар хошууны булш, хиргисүүр
Тайжийн гозгорын өврийн булш, хиргисүүр
Төхөмийн булгийн тархины булш
Түнхэлийн хүрээний туйр

Устай Шаазгайтын голын булш, хиргисүүр
Хүүшийн гарамны булш, хиргисүүр
Чавганцын амны адгийн булш, хиргисүүр
Шивэрийн гурван байшингийн булш, хиргисүүр

Орхон сум

Бурхантай хадны бурхадын хөрөг
Дэрсэн булангийн дуганы туйр
Нартын арын хүн чулуун хөшөө
Нартын энгэрийн булш, хиргисүүр буган чулуун хөшөө
Овоотын буган чулуун хөшөө
Өгөөмөрийн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу
Улаанчулуутын булш, хиргисүүр
Цантын хотын туйр

Орхонтуул сум

Ананд хайрханы булш, хиргисүүр
Бичигт эрүүний булш, хиргисүүр
Дарцагт толгойн булш, хиргисүүр
Жаргалантын хөндийн хөшөө чулуу
Замын хажуугийн хөшөө чулуу
Мэргэн ламын хийдийн туйр
Өлзийт нугын булш, хиргисүүр, тахилын онгон
Рашаант тосгоны буган чулуун хөшөө
Салхитын хар хошууны булш, хиргисүүр
Тахидаг уулын булш, хиргисүүр
Хөрзөн толгойн хүннү булш
Хөшөөн дэвийн буган чулуун хөшөө
Шар усны хавцлын булш, хиргисүүр

Сайхан сум

Дарь эхийн хийдийн туйр
Дэрст булангийн булш, хиргисүүр
Хараагийн хөшөө чулуу

Сант сум

Аргалын үзүүрийн булш, хиргисүүр
Асгатын булш, хиргисүүр
Баян уулын арын булш, хиргисүүр
Бичигт хошууны булш, хадны зураг
Бичигт хошууны зүүн биеийн булш, хиргисүүр
Мухар бүдүүний голын булш, хиргисүүр
Мянгадарын булш, хиргисүүр, хийдийн туйр
Өгөөмөрийн булш
Үзүүр цохионы булш, хиргисүүр, бичээс
Хонгор уулын өврийн булш, хиргисүүр
Хужирт толгойн булш, хиргисүүр
Цац толгойн булш, хиргисүүр

Түшиг сум

Баруун Моностойн булш, хиргисүүр
Баруун Хужиртын давааны бичигтэй хөшөө

Бооцын хөндийн булш, хиргисүүр
Жаргалмандах уулын булш, хиргисүүр
Зэлтэр голын Тамгат хадны зосон зураг
Номт уулын бичигт хөшөө
Номтын хөндийн булш, хиргисүүр
Өлийн хошууны зосон зураг
Рашаантын амны булш, хиргисүүр
Самгант уулын булш, хиргисүүр
Сумьяа бэйсийн булш
Сүүл толгойн булш, хиргисүүр
Тавтын талын булш, хиргисүүр
Туйпуу хөтлийн булш, хиргисүүр
Хавтгай овооны булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу
Хальдагийн цагааны зосон зураг
Хөөт уулын булш, хиргисүүр
Хуурай төгтын булш, хиргисүүр
Хүрэн толгойн булш, хиргисүүр
Хүрхрээгийн амны бичигт хөшөө
Цагаан оломны гарамны зосон зураг
Яргайт уулын булш, хиргисүүр

Хушаат сум

Азар хошууны дурсгал
Барзгар улааны булш, хиргисүүр
Дуут хадны булш, хиргисүүр, хадны зураг
Ишгэнт нуурын булш, хиргисүүр
Лам захын овооны булш, хиргисүүр
Ногоон толгойн булш, хиргисүүр
Товууханы дурсгал
Улаантолгойн булш, хиргисүүр

Хүдэр сум

Казын булш, хиргисүүр
Уялгын голын булш, хиргисүүр
Уялгын дуганы туйр
Хадан хошууны овооны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
Хүдэрийн дуганы туйр
Чингисийн далан
Чингисийн тогоо

Цагааннуур сум

Гүн Шүрэн голын булш, хиргисүүр, зосон зураг
Зүүн харгистайн булш, хиргисүүр
Нинждолби хийдийн туйр
Ноён уулын булш, хиргисүүр
Нүхтийн амны булш, хиргисүүр
Рашаантын булш, хиргисүүр
Тийрэгийн хөндийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
Товхон номун хааны хийдийн туйр
Үйцэгийн голын хиргисүүр
Хөндлөн булгийн булш, хиргисүүр

Товчилсон үгийн тайлал

АБНБУ	Автономит Бүгд Найрамдах Буриад Улс
АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр Д. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн үеийн хүн чулуу. УБ., 1997
2. Волков В.В. Оленные камни Монголии. М. 2002
2. Гонгоржав Г, Энхбат Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн Б. “Сэлэнгэ аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
4. Дорж Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
5. Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
6. Майдар Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
7. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
8. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
9. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
10. Монголын Урлагийн Зөвлөлийн 2010 оны тайлан. УБ., 2010
11. Намнандорж О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
12. Оюунбилэг З. Амарбаясгалантын архитектур. УБ., 2011
13. Пэрлээ Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
14. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
15. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
16. Сэр-Оджав Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
17. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
19. Цогтбаатар Б, Амартүвшин Ч. Сэлэнгэ аймгийн Хүдэр сумын нутагт ажилласан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн урьдчилсан тайлан. УБ., 2007 АГБСХ
20. Цэвээндорж Д, Баяр Д, Цэрэндагва Я, Очирхуяг Д. Монголын археологи. УБ., 2003
21. Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009

